

ЈАШАР ГАРАЈЕВ

ИЛЈАС
ӘФӘНДИЈЕВ

1987

297

АЗƏРБАЙҘАН ССР „БИЛИК“ ЧƏМИЛЈƏТИ

Мүһазирəчијə кəмəк

ЈАШАР ГАРАЈЕВ

Ш5

Г21

ИЛЈАС
ƏФƏНДИЈЕВ

АРХИВ

Контрольный
экземпляр

Азербайджанская
республика
Министерство
Юстиции

БАКЫ — 1987

87545

10255

Я Н З

Сәнэт вә сәнэткар о заман доғулур ки, исте'дад ағ бир зәрәглә тәкбәтәк вә үзбәүз галыр. Поезија илә илһам вә үлвијјәт арасында үнсийјәт мәһз бу ағ вәрәгдә, бу бәјаз ганадлы кенишликдә баш верир. Ән хошбәхт әдибләр бу ағ ганада саф хава дағыданлар, гара мүрәккәблә дә ағ кағыза ағ ишыг артыранлардыр...

Адәтән Ишыг—«зирә» вә «сәма» анлајышларыны ја-да салыр. Лакин сәнәтдә, поезијада ишыг һәмишә Јер, һәмишә Торпаг идеалы илә бир јердә олур. Һәмишә, һәт-та бизим Космосун фәтһи вә Елми Техники Ингилаб дөв-рүндә дә! Вә бу күн дә јазычы космонавта јох... әкинчи-јә, тахылчыја, котанчыја бәнзәјәндә—сеһирли вә кәрәк-ли көрүнә билир. Мәһз торпаг дүјгусу, чанлы һәјат, ди-рилик һисси мүасирлијин нәбзини, руһуну, әсәбини тап-магда вә бизә чылпаг кәстәрмәклә сәнәткарә көмәк едир.

Дејирләр Күнәшин ишығы вә истиси кими Инсанын әсәби вә ағрысы да мә'нәви зәррәләрә чеврилиб Плане-тә, Ефирә јайылыр. Ән е'тибарлы мә'нәви јаддашда—Космосда бүтүн дөврләрин ағры вә әсәб импульслары—далғалары јашајыр. Одур ки, сәнәткар бүтүн дөврләрин ағрысыны гәбул едә вә бизә кәстәрә билир. Јалһыз бу мә'нада поетик ишығы мүасир космик чинһаза—радиоло-каторә бәнзәтмәк олар: бөјүк сәнәт әсәри дә сәнәткар дүнјаја јайылан ағрыны вә әсәби сәһвсиз әдәби далғада тутанда (јалһыз бу заман!) вә поетик һараја чевирәндә јараныр.

Сәнәтдә бәдиликдән дә учада дуран, һәм ишыға, һәм дә ағрыја һәссаслығы ејни вахта, вәһдәтдә ифадә едән бир кејфијјәт вар: **инсанилик!** Јазычы шәхсийјәти-нин мигјасы вә өлчүләри инсанилијин дә өлчүләринә чев-рилә биләндә поетик имзалар вә үнванлар һәм дә ишы-ғын үнванына, инсана һәссаслығын имзасына чеврилә би-лирләр.

«Илјас Әфәндијев» үнванлы поетик бир ишыгдан илк дәфә һәлә «Кәнддән мәктублар» вә «Ајдынлыг кечәләр»

хөбөр кәтирди. Сонралар бу имза бизим милли-мә'нәви тарихин һәм кечмишинә, һәм дә индисинә мөхсүс ишығы вә драматизми вәһдәтдә әкс етдирән орижинал, мөхсүс, тәкрарсыз бир бәдин аләмин дә үнванына чеврилә билди.

Бу поетик ишығын тарихинин вә тәлејинин ән јахшы сәнәдләри вә сәһифәләри елә Илјас Әфәндијевин өз әсәрләридир. Лакин әспл сәнәт әсәрләриндә мүәллифин тәрчүмеји-һалы, биографијасы јох, бәлкә даһа чох дахили «мән»и, мә'нәви аләми, характери ачылыр; портрети јох, шәхсијјәти көрүнүр.

Әлбәтте, Илјас Әфәндијевин һеч бир әсәриндә ајрыча бир Илјас Әфәндијев јохдур. Лакин Илјас Әфәндијевдән бир дуз, бир из онун һәр әсәриндә вә һәр образында вар.

«**Емма Бовари мән өзүмәм!**»—мә'лумдур ки, бу мәшһур ифадә шәхсән Флоберин өзүнә мөхсүсдур. Мән Илјас Әфәндијевлә онун гадын гәһрәманлары арасында бәрабәрлик ишарәси гојмаг истәмирәм. Лакин мараглыдыр вә мә'налыдыр ки, мәһз гадын сурәтләринин бүтөв бир силәсләс бу јарадычылыкта мүһүм јер тутур вә Илјас Әфәндијевин өзүнүн бир сәнәткар кими образыны чох чәһәтдән шәртләндирир вә тамамлајыр. Сәријјәләр, Сәлимәләр, Нуријјәләр, Наркиләләр, Натәванлар...—бу бәјүк силәсләдә јалһыз гадынлығын мә'нәви инкишафында мүасир мәһәләнин мәзмуну јох, һәм дә мүәллифин өз әгидә, әхлағ вә етика идеаллары әкс олунмушдур.

Илјас Әфәндијевин ән «автобиографик әсәр»и һансыдыр?—Әдәтән, бу суала чаваб олараг «Керијә бахма, го-ча!» әсәринин адыны чыгарләр. Јох, онун биографијасындан да чох шәхсијјәтинә, характеринә, тәлејинә ачылан пәнчәрәјә бәнзәјән сурәтләри Илјас Әфәндијевин бүтүн әсәрләриндә ахтармаг лазымдыр.

Јох, балача Мурал әдибин өзү дејил, Илјас Әфәндијевин өзүндән чох. Илјас Әфәндијевин Илјас Әфәндијев һаггында тәсәввүрүндән ибарәтдир. Бир образ кими о, һәјәтдән чох, јаддашдан сүзүлүб кәлиб вә әдибин ушағлығы илә ағсаггаллығы арасындакы вәһдәтдән доғулуб. Даһа доғрусу, о, ушағын јох, ушағлығына бојланан ағсаггалын дүшүнчәләридир...

Образын өзү кими, әсәрин ады—«**Керијә, бахма, го-ча!**»—сөзләри дә шәрти сәчијјә дашыјыр. Ахы Илјас Әфәндијев һәмишә ирәлини көрмәк үчүн керијә бахма-

ғын тәрәфдары олуб, кәләчәклә кечмиш арасында бир көрпүнүн үзәриндә дајанараг, һәјәта вә инсанлара бурадан бојланыб бахыб. Керијә, көкә, әчдада бојланмајанда исә нә шәхсијјәт, нә дә халғ ирәлини көрә билмәз—онун бүтүнлүкдә бәдин јарадычылығынын мәнтиги илә ифадә олунан ганунаујғунлуг бир дә бу һәгигәтдән ибарәт олуб. Бу әсәрин өзүндә дә Илјас Әфәндијев һәмин һәгигәтә садиг галыр вә керијә баха-баха ирәлијә һәрәкәт едир.

Әдибин биографијасына јох, биләваситә шәхсијјәтинә, тәлејинә мәһрәм вә доғма сурәтләр һаггында дүшүнәлдә мәним јадыма һамыдан әввәл һәсәнзәдә дүшүр. Өмрүн, һәјәтын, һәгигәтин мә'насыны ахтаран кәнч оғлан вә гызлар дүшүр. Онун һәнкикә мүасир, һәм дә тарихи мөвзуда јаздығы әсәрләрин гәһрәманлары дүшүр. Ахы, о, тарихи образлары да өз әхлағ вә мә'нәвијјат аләминин күзкүсүндә әкс етдирир. Төкчә тарихдәки Натәваны јох, өлүмүндән сонра тарихдә (милли мә'нәви јаддашда!) јашамагда давам едән Натәваны да бизә көстәрир! Мәһз Натәвандан әввәлки вә сонракы Натәванлар да Натәванын өзү илә бирликдә, вәһдәтдә бу образы һәм тарихин, һәм дә мүасирлијин ифадәси олан образ кими гәбул етмәјә бизә әсас верир. Ејнилә биз дә Илјас Әфәндијевә јалһыз букүнкү гәһрәманларындан—Һәсәнзәдәдән вә Нуријјәдән, Валәһдән вә Гәдирхандан баханда јох, һәм дә узагдан вә кәнардан—Натәвандан вә Хијабанидән нәзәр саланда ону даһа там вә бүтөв һалда көрә биллирик...

Мүасир Азәрбајҗан совет нәсринин вә драматуркијасынын көркәмли нүмајәндәси, халғ јазычысы Илјас Әфәндијев әдәбијјатымызда мәһз белә парлаг поетик фәрдијјәти илә сечилән, сон јарым әсрин әдәби-бәдин ахтарышларында јахындан вә фәсиләсиз иштирак едән, нараһат, новатор сәнәткарларымыздан биридир. Сәмәд Вургунун еһтираслы бәдин романтикасы, Сабит Рәһманын бәнзәрсиз јумору, Мирзә Ибраһимовун сәрт публицист реализми илә јанашы Илјас Әфәндијевин лирикасы да Азәрбајҗанда букүнкү милли әдәби һәрәкәтын үслуб әлванлығыны вә форма зәнкинлијини габарыг шәкилдә әкс етдирир. Әлли илә јахындыр ки, о, сәнәтдә мүасирлијин чәтин јоллары илә һәрәкәт едир вә бу јол һәмишә үрәјин һәмишә гәлб аләминин дәринлијиндән кәлиб кечир. Бурада мә'нәвијјат да, сосиал мәтләб вә ичтимай әхлағ да

мәһәббәтдә, севкијә мүнәсибәтдә өз ифадәсини тапа билһр. Әдиб, мигјаслы арзу, дүшүнчә вә гајғылардан да үрәк сәрһәдләри дахилиндә сөһбәт ачмағы севир, бизи һиссләр дүңјасынын һәгигәтләринә, сәмимијјәт вә тәмиз-лијин ше'ријјәтинә сәсләјир. Тәсадүфи дејил ки, о, бизим ән мәһсулдар мүнәсир драматургумуз вә ән охунағлы нә-сирләримиздән биридир.

Бу күн әдибин драм вә нәср әсәрләрини, һекајә, очерк, ссенари, повест, роман вә пјесләрини ССРИ халғларынын дилләриндә, һәмчинин, әрәб, фарс, түрк, инкилис, франсыз, алман, болгар, маҷар, словак, чех, полјак дил-лине тәрчүмәләрдә охујурлар. Оун бир сыра пјесләри гардаш совет халғларынын (Алма-Ата, Дашкәнд, Ашга-бад, Сәмәргәнд, Јереван, Маһач-Гала...), һәмчинин, со-сналист өлкәләри халғларынын сәһнәсиндә тамашаја го-јулмушдур. Мәшәди Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөв-ләт Академик Театрынын сәһнәсиндә тамашаја гојулан «Маһни дағларда галды» пјесинә көрә она Азәрбајчан ССР Дөвләт мұкафаты верилмишдир.

Илјас Әфәндијев—һаггында ән чох јазылан вә даны-шылан сәнәткарларымыздандыр. Тәнгидчиләримизин, де-мәк олар ки, бүтүн нәсилләринин нүмајәндәләри оун һаг-гында јазмыш, әдибин һәјәт вә јарадычылығы барәдә бир нечә диссертасија әсәри мұдафиә едилмишдир. Азәр-бајчан совет әдәбијјатынын тарихи инкишаф мәрһәләлә-ри, бизим милли бәдни-естетик тәрәггинин јени дөврдәји һәрәкәт ганунаујунлуғлары, мүнәсирлик вә новаторлуғ ахтарышлары барәдә елми-нәзәри үмумиләшдирмәләрә мүнбит зәмин олан ән јахшы бәдји нүмунәләр сырасына Илјас Әфәндијевин дә нәср вә драм әсәрләри дахилдир.

* * *

Илјас Мәһәммәд оғлу Әфәндијев 1914-чү илдә Азәр-бајчанын ән сәфалы кушәләриндән олан Гарабағын Фү-зули (кечмиш Гарјакин) рајонунда анадан олмушдур. Илк тәһсилни Фүзулидә алмыш, илк әлифба китабы—классик фолклор, илк сәнәт мүрәббиси доғма анасы ол-мушдур: «Анам кечмиш мүсәлман гызлары кими евдә молланұма адамлардан дәрә алмышды. Әрәб вә рус әлифбаларында јазыб охујурду. Мүталиәни чох севир-

ди. Азәрбајчан дилиндә чыхан китабларын, демәк олар ки, һамысыны охумушду. Мәнә әрәб вә латын әлифбала-рында јазыб охумағы да о, өјрәтмишди. Ушағ вахты анам бизә, охудуғу китаблардан һәдсиз-һесабыз әһва-латлар данышарды. Оун охујуб бизә нағыл еләдији «Әрмәнуса», «Инкилис ханымы», «Һинд рачиси», «Рүс-тәм Зөһраб», «Әлиф Лејла» вә саирә китаблар инди дә јадымдадыр. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәрини дә мән илк дәфә анамдан ешитмишдим. Үмумијјәтлә, анамыз чох иччә зөвгә малых бир гадын иди. Дөврүн ичтимай һадисәләриндән дә баш чыхарырды. Аллаһсыз олмаса да, моллалардан зәһләси кедәрди. Мәндә күчлү мүталиә һәвәси мәһз анамын тә'сирилә ојанмышдыр» (Еах: Јәһ-ја Сејидов. «Илјас Әфәндијев», Бақы, 1975, сәһ, 10—11).

Әдиб илк әмәк фәалијјәтинә дә бир мұәллим кими өз доғма шәһәриндә бәшламышдыр. Ики ил Фүзули шәһәр орта мәктәбиндә вә икинчи дәрәчәли партија мәктәбин-дә әдәбијјәт вә дил фәһиләриндән дәрә дедикдән сонра Бақыја кәлмиш вә бурада Ленин адына Азәрбајчан Али Педагожи Институтуна дахил олмушдур. Лакин Бақыја илк сәфәр уғурлу олмамышдыр. Атасынын вәфатындан сонра кәч тәләбә аилә вәзијјәти илә әлағадар оларағ, тәһсилни баша чатдырмадан Фүзулијә гајытмаға мөч-бур олмушдур.

Тәләјин һөкмү вә ирадәси илә кәләчәк әдиб Фүзули-дә дил-әдәбијјәт јох... чоғрафија мұәллими кими: өз мәк-тәб фәалијјәтини давам етдирмишдир. Тәһсилни баша еурмағ үчүн бу дәфә артығ гијаби Педагожи Институту-на дахил олмуш вә чоғрафија шө'бәсини битирмишдир.

1938-чи илдә Илјас Әфәндијев данми оларағ Бақыја кәлир. Бақыда о, «Јени јол», «Коммунист», «Әдәбијјәт гәзети» редаксијаларында әмәкдашылығ едир. Оун мәт-буатла илк јарадычылығ үнсијјәти дә бу илләрә тәсадүф едир. һәмин дөврдән дә охучулар илк дәфә оларағ јени, тәрәвәтли бир әдәби имза илә таныш олулар: «Кәзлә-нилмәјән севки» һекајәсинин мұәллифи елә илк әсәрин-дән кәзләмәдији бир севки вә рәғбәтлә гаршыланыр.

1939-чү илдә Илјас Әфәндијевин илк һекајәләр кита-бы нәшр олунур: «Кәндән мәктублар». Китаба ејни ад-лы һекајәдән башга дикәр гәләм тәчрүбәләри дә топлан-мышды: «Гарымыш оғлан», «Ухажор», «Гызбәс хала», «Мирзә Иман». Илк бәдни сынағлар үчүн тәбии олан бү-түн зәиф тәрәфләри илә бәрәбәр, бу һекајәләр сәнәт дүн-

жасына инамла ва чөсарәтлө гэдәм гојан јени бир исте'-
дадын өзү илә кәтирдји ишыгдан хәбәр верирди. Сәрт
һәјат мүшәһидәси вә көврәк лирика, психолокизм вә ју-
мор, севкинни поэзијасы вә севкисиз јашамағын кәти-
риб чыхардығы мә'нәви мүфлислик, дил, үслуб, мөвзу вә
проблем мүасирлији—кәләчәк поетик фәрдијјәтин бу
ишыгта көрүнән илк әламәтләри бунлар иди... Лакин бу
чизкиләр һәлә гызармамыш дан јеринни јалныз илк
ишартылары иди. Илјас Әфәндијевин нәсрә кәтирдји
поетик ишыг «Ајдынлыг кечәләр»дә (1940) даһа габарыг
көрүндү. Бу, һәр шејдән әввәл, дахили-әхлаги көзәлли-
јин, инсани мәнәббәтин ишығы иди. Ајсыз вә улдузсуз
кечәләри, чырпынтысыз ешиг, бүлбүлсүз, нәғмәсиз «ким-
ја лабораторијасыны» мүәллиф поетик иттиһамын һәдә-
финә чевирди. Марағлы вә мә'налы да слә о иди ки,
һекајәдә јалныз һәрчаји, јүнкүл әхлағлы Сурхај јох, һәм
дә ишкүзар, ағыллы Кәримни фанатик вә әскет һәјат
идеалы тәғид едилди: «Кәрим онун руһуна нүфүз едә
билмәмшиди. Онун кәнч гәлби исе өз һәғниг һағгыны, һә-
јат ишығы олан о гүдрәтли мәнәббәти истәјирди. Бу һеј-
вани бир һисс, ја шәһвани тәләб дејилди. Бу, бүллүр ки-
ми саф гәлбин инсанлығын ән ади, ән мүғәддәс һисслә-
ринә доғру чырпынышы иди...»

«Ајдын кечәләр»—Илјас Әфәндијевин һәм дә нөвбә-
ти һекајәләр китабынын (1945), адыдыр. Китаба дахил
едилмиш «Дурна» (1941), «Кичик бир поема» (1942),
«Сән еј гадир мәнәббәт» (1943), (сонрақы нәшрләрдә бу
һекајә «Јарымчыг галмыш портрет һағгында маһны» ады
алтында кетмишдир), «Тар» (1943) әсәрләриндә дә мә'-
нәвијјат илә мәншәт, Вәтәнә мәнәббәт илә шәхси мәнәб-
бәт, идеал илә һәјат арасында һеч бир учурум вә сәрһәд
јохдур. Әхлағда вә даврамында үлвијјәтин, һәјатда вә
әмәлдә мә'нәви гәһрәманлығын тәрәннүмүнү мүәллиф
билаваситә мұһарибә мөвзусунун материалында да да-
вам етдирир. «Дурна» һекајәсинин гәһрәманлары—арха
чәһһәнин адамларыдыр: сәнкәрдә вурушан әскәрә бәс-
ләдикләри ана вә кәлин сәдағәтиндә Дурна илә гәјнана-
сы санки бир-бирилә жарышырлар. Доғма оғул дәрдинә
башга бирисинин—кәлинин шәрик олмасына бә'зән ана
һәтта гысганыр, бүтүн изтираблары тәк чәкмәк, һәтта кә-
линә өз һәјатыны јенидән гурмаг үчүн сәрбәстлик вермәк
истәјир. Лакин Дурна мәктубу кәсилмиш әскәрә садиг
галмағы өзүнүн даһа уча мә'нәви һағгы һесаб едир вә

анаја анд ичир ки, «мәни бу евдән анчаг өлүм чыхара
биләр».

Марағлыдыр ки, Дурна сәнәтлә—сәһнә илә бағлы бир
сурәтдир, актрисадыр. Елдарла бирликдә итирдји һә-
јат ешгинин, севки һиссинин дирилијини дә она тәби-
әт вә сәһнә гәјтарыр. Мәһз өзүнүн һәјатда јашадығы бир
фачиәни сәһнәдә тәбиликлә јарада билир. Бир анлыға
аз галыр ки, сәһнәдә јашадығы севки дә һәјатында баш-
ланан јени бир севкинни өзүнә чеврилсин. Лакин Дурна
јалныз бир ан тәрәддүд көстәрир, мәнәббәтин мүғәддәс-
лијини сәнкәрдә горујан әскәрә сәдағәти һифз етмәк үчүн
өзүндә дахили гүввә тапа билир. Мүәллиф ани сәһви—
гејри-иради зәһфилији үчүн Дурнаны гәзәб вә иттиһам һә-
дәфи етмир, һекајәни онун өзүнү дә, охучуну да дүшүнмә-
јә вә гәрар вермәјә чағыран суалла гуртарыр: «Көрәсән,
Елдар ону бағышлајачағмы?»

«Гәһрәман илә бүлбүлүн нағгы»нда (1942) да нә
фашист симасы, нә дә од-алов әләјән сәнкәр дөјүшүнүн
тәсвири јохдур. Бәс нә вар? Шәһид ганы илә гызаран ағ
нәркиз күлләри, «кәпәнәк ганады гәдәр» зәриф бир јар-
паг, күмүшн сулара бојланан сәһрли су пәрисн, мешәдә
тәһһа мазар вә... әбәди мәнәббәтин маһнысыны охујан
гәриб бүлбүл. Бурада әскәрдән дә, орлудан да әввәл, пое-
зија вә әфсанә, мусиги вә маһны мұһарибәјә галиб кә-
лир! Једди дүшмән гыран, он сәккиз јара алан икид јы-
хылыр, фәғәт ағламыр. Мешәдә бүлбүл сәсини ешидәндә
исә көзү јашарыр вә гәрибә, әфсанәви бир јуху көрүр.
Көзүнү ачанда индичә јухуда ону охшајан гызын јерин-
дә ағ бир көјәрчин галыр: «Көјәрчин ганадларыны ача-
раг һаваја галхды. Оған ону тутуб сахламаг истәјир-
миш кими әлләрини галдырды вә бирдән бу әлләр гарт-
тал ганадларына чеврилиб онун ағыр вүчудуну гәрибә
бир јүнкүллүклә јердән үздү.

Онлар кетдикчә бир-биринә јахынлашыб, нәһәјәт, го-
шалашдылар. Сонра алов рәңкли булутлардан кечәрәк,
көјләрин, сакит, мави әнкинликләринә јол алдылар...

Кәлән баһар о гәриб мазардан јабаны бир гызыл күл
галхды. Бүлбүл кәлиб онун будағларында өзүнә јува
гурду. Инди о вахтдан бәри һәр баһар о тәк мазар үс-
түндә бир бүлбүл охујур. Онун нәғмәләри әзәли вә гадир
мәнәббәтин битмәк билмәјән әфсанәләриндән данышыр». Бу
тракик миниатүрдә әфсанә вә ишыг гүссәдән даһа гүв-
вәтлидир. Өзү дә бу ишыг намә'лум шәһидин тәһһа мә-

зарында јанан эбәди мәш'әлдән ажрылан ода, шәфәгә чох бәнзәјир.

«Кичик бир поема» (1942) адланан һекајә дә мәһз бу ишыгдан јаранан нөвбәти поетик етүддүр... Бурадакы «поема» сөзүнү јалныз әсәрдәки шаирәнә һадисәјә јох, һәм дә шаирәнә үслуба, дилә ишарә кими баша дүшмәк олар. Бу һекајә дә мұһарибә һаггында јох, фүсункар тәбиәт, үлви көзәллик вә саф мәһәббәт һаггында поема олар-раг галыр. Мұһарибәнин, фашизмин антигүтүбү кими јазычы тәбиәттин өз идиллијасыны тәсвир едир: «Көл тут-гун бир интизар ичиндәјди. Бирдән күнәш јашыл мешә-ләр ардындан галхараг онун ајна үзүнә чәнкә-чәнкә гы-зыл лаләләр туллады». Бу һекајәләри охујан әскәр үчүн һансы торпагы, һансы тәбиәти, һансы көзәллији дүшмән-дән горудуғу даһа да ајдын олурду. Тәбиәт вә көзәллик гәһвәји чума, таун горхусу гаршысында галан милли сәр-вәт, инсани, мәһзәи көзәллик кими тәсвир вә тәрәннүм едилдрди.

Әкәр илк ики һекајәдә ејни бир сәрт, амансыз мұһа-рибәјә поетик әкс гүтб кими верилән тәбиәт, јахул, әса-тир өзүдүрсә, нөвбәти ики һекајәдә бу символик мәһнаны вә вәзифәни өз өһдәсинә көтүрән мусигидир, муғам вә тардыр. «Тар» (1943) адланан романтик маһныда да мү-әллиф чәһбәдә, дөјүшән ордуда һүнәр көстәрән гәһрәман бир гызы јох, архада онунла ажрылығын гүссәсини чәкән һәсрәтли, интизар бир атанын сәбрини, ирадәсини өн хәт-тә вә ири плана чыхарыр. Сән демә шәһид олан гызынын сон арзусуну јеринә јетирмәк үчүн гоча ата өзүндә киз-ли, дахили, ештијат бир гүввә кизләјиб сахлајыбмыш; бу сон үмид сон дәфә инләјиб чырпынанда ата сәдәfli та-рыны јаралы синәсинә сыхыр: «Бирдән јухарыдан, гоча-нын отагындан, шикајәткар бир тар тәрәнәси голуб кәл-ди вә санки бу гара өртүкләрин алтына сығышмајан мүз-тәриб инсан руһу үсјанкар бир фәғанла сон дәфә чыр-пынды вә гәфәсдән гуртулан гуш кими каниатын эбәди сүкунәтинә доғру ганад чалды». Бајагкы шәһид оғлан кими, шәһид гызын да руһу нәғмәјә, тәрәнәјә дөнүб, мұ-һарибә дөврүнүн улдузсуз вә дибсиз сәмасында ағ бир ишыг кими јох олур.

«Јарымчыг галмыш портрет һаггында маһны»да (1943) исе ишыг јалныз либасыны дәјишир, рәнкләрдән, бојалар-дан ажрылып, «мусиги шүаларына» чеврилир; рәссамын севки ишыгы илә ашыланан натамам рәсмини бәстәкар

тамамлајыр. Вәфалы вә көзәл Күлләр әринин көзәриндә сөнмүш ишыгы онун гәлбиндә јандырмаг истәјир вә буна наил олур: «Пианонун дилләри оғланын гәлбиндә-ки шамсызлығы дујараг, үсјанкар фәған гопарыб, дүн-јада һәр шејә гадир олан о бөјүк мәһәббәтин әфанәси-нә кечди. О заман оғлан да јериндән галхараг, сәһрә ту-тулмуш кими ирәлләди... О, бу е'чазкар мусигинин тәр-әннүм етдији һиссләрлә өзүнүн јарымчыг галмыш әсә-риндә сахтилә ифадә етмәк истәдији о гүдрәтли мәһәб-бәт арасында һејрәтли бир охшајыш көрдү».

Тәбиәтлә, торпагла, мусиги илә јанашы, фолклор су-рәтләрини дә биз Илјас Әфәндијевин мұһарибә дөврү һе-кајәләринин гәһрәманы шәклиндә көрүрүк. «Апарды сел-ләр Сараны» (1940), «Гары дагы» (1944), һәмчинин, ар-тыг хатырладығымыз «Гәһрәман илә бүлбүлүн нағылы» һекајәләриндә фолклорун һәм идеја-мотив, һәм дә фор-ма-үслуб хүсусијәтләриндән кениш истифадә едилмиш-дир. Онлардан биринчисиндә торпаг вә Вәтән һиссинин тәрәннүмү хүсусилә романтик вә тракик бир вүс'әт алыр: Муған ағсаггалы Ата Муған көзәлини јад нәфәсдән го-румаг үчүн ону—өз доғма гызыны—голлары арасына алараг, Күрүн ашыб-дашан суларына атыр... Икинчи һе-кајәдә исе јенә дә ејни јурдун, ејни торпағын ағбирчәји Баллы ана гудуз јағыдан ел-обанын, торпағын гисасыны алдығы үчүн өзү дә дири-дири торпаға гарышыр, «Гары дагы»на чеврилir.

Көрдүјүмүз кими, бу һекајәләрин әсәс гәһрәманы—зијалылардыр: һәким, бәстәкар, рәссам, актјор, мүғәнни... Онларын бәди әдасы—романтик вә лирик үслуби чалар-ла ашыланыб. Ејбәчәрлији ифша еләмәјин әсәс үсулу—үлвијәтин вә поезијанын тәсдиги вә тәсбитидир. Гырхын-чы илләрин һекајәләриндә мүәллифин кәләчәк јарады-чылығы үчүн сон дәрәчә сәчјијәви олан башга бир ән'-әнәсинин дә әсасы гојулур: чәнуб мөвзусуна мараг елә бу вахтдан јазычы И. Әфәндијевин һәм бәднн зөвгүнүн, һәм дә вәтәндашлыг мөвгејинин тәркиб хүсусијәтинә чеврилir. «Хәнчәр» (1948)—Чәнуби Азәрбајчан уч-гар шәһәрләриндән бириндә мүстәгил милли Азәрбајчан һөкүмәтинин деврилмәсиндән сонракы бир һадисәни тәс-вир едир. Онун да гәһрәманы—зијалылардыр: дил мү-әллими Сүдабә вә онун севимли шакирди Илдырым. Елә бир дөврдүр ки, «адамлар 'ана дили», «милли һөкүмәт» вә «Азәрбајчан» сөзләрини инди тез-тез вә дахили бир

мәмнунийәтлә тәкрат едирдиләр. Елә бил ки, онлар бу сөзләрин тәләффүзүндән сонсуз бир зөвг дујурдулар... Бу сөзләрлә өјүнүр, фәхр едирдиләр...» Фарс вә франсыз дилләрини мүкәммәл билән Сүдаба атасынын ирадәси әләјһини кедәрәк мәктәбдә ана дилиндә дәрә дејир, даһа доғрусу, ана дилини вә ана вәтәни нечә севмәјин дәрсләрини ушағларә өјрәдир. Мәһз һәмин дәрсләрлә тәрбијәләнән балача Илдырымын тәкчә һәмншә гојнунда кизләтдији хәнчәри ишләтмәјә, бу дилин, бу торпағын интигамыны доғма атасынын гатили олаи бир ажданан алмаға күчү чатыр. Көрдүјүмүз кими, глобал милли-әхлағи вә социал-идеолоғи конфликтни јазычы јенә дә ичтиман һадисәләрини вә гүввәләрини баш-баша кәлдији һәр-бир сәнкәрдә, ингилаб вә дөјүш мејданларында јох, ади гэза мүәллимини вә кимсәсиз бир чочугун тәлејиндә әкс етдирә билмишдир.

«Көрүш» (1951), «Күләчар» (1953), «Су дәјирманы» (1954), «Јајлаг гоншумуз» (1955), «Шәһәрдән кәлән овчу» (1956), «Јун шал» (1957), «Гырчы вә гызыл чичәк» (1962) Илјас Әфәндијевини һекајә јарадычылығында даһа сонрақи илләрини мәһсулудур. «Көрүш»—ана илә оғулун, «Күләчар»—иқи нәсли тәмсил едән иқи мүғәннини көрүшүнүн тәсвири олса да, һәр иқи лирик һекајәнин әсас тәрәннүм һәдәфи илһамлы әмәјин вә һалал зәһмәтин ше'ријјәтидир, кәнддә јени һәјаты гуруб-јараданларын ишығлы дахили әләмидир. Мәһз зәһмәтин чазибәси вә дирилик күчү гојмур ки, Күллү нәнә доғма кәндиини тәрк етсин вә өз «профессор оғлунун» ардынча узга шәһәрә јашамаға көчсүн. Хәстәлик нәтичәсиндә өз севинчини вә нәғмәсини итирән мүғәнни Сәнүбәр бу мә'нәви не'мәти кәнч бир фәһләнин — гурмағ-јаратмағ еһтирасы илә ашыб-дашан Күләчарын тәбини, фитри истәдадында тапыр. һекајәдә әмәјин, зәһмәтин инсаны көзәлләшдирән вә сафлашдыран күчү дә мә'нәви сәрвәт кими, мусиги, маһны, ше'р кими тәрәннүм олунур.

Башға бир һекајәдә Ејваз, Бәјим вә һумәј арасында әхлағи мүнәсибәтләр сүжетләки икинчи планын—«електрик дәјирманына» чеврилән көһнә су дәјирманынын вә онун саһибини јашадығы драмын фонунда верилр. Мешан зијалы мәншәтини ифшасына һәср олуан «Јајлаг гоншумуз» исә бу лирик етүдләр арасында өз сатирик руһу вә истигамәти илә сечилр. Мүәллиф әввәлки лирик гәһрәманлардан һәр бирийини һәјатынын сәһирлә

ишығыны, мә'нәви мөзмунуну тәшкил едән нәчиблијә, сафлыға һәссаслығ мөвзусуну бурада да давам етдирр, лакин артығ бу дәфә ше'ријјәти, көзәллији дујмајанларын—«һиндтојугунун» сурәтини јарадыр: «Анд ичирәм ки, бура кәләндән нә бу хала, нә дә онун гызы бир дәфә башларыны галдырыб о мешәјә тамаша еләмәјибләр. Булар үчүн дунја — докторун газандығы пуллардан, јағлы һиндтојугундан ибарәтдир».

Илјас Әфәндијевини иқи нәср формаларына гәдәрки әсәрләри ичәрисиндә иқи һекајә хүсуси марағ доғурур: «Јун шал», бир дә «Гырчы вә гызыл чичәк». һәр иқи һекајәдә сәрләвһәдән финаләдәк санки јалныз ишығ вә һәрарәт ифадә едән сөз, детал вә чизкиләр бир јерә топланмышдыр. Әввәлдән ахыра гәдәр охучу үч ади, лакин һәм дә символик образдан—јун шал, иштијар гырчы вә гызыл чичәкдән јайылан поэтик рајиһәнин аб-һавасында нәфәс алыр. «Көрүш» һекајәсиндә анасны һәмншәлик өз јанына апармағ истәјән кәнч вә мәшһур профессор Күллү гарыны «иш башында», әмәк, тәсәррүфат, јени мәншәт гајғылары вә фәрәһи илә ашыб-дашан көрдүкдә она өз нијјәтини демәјә белә чәсарәт етмир, кәнддә шәһәрә јенә дә тәк, анасыз гајытмалы олур. Лакин һәр һалда гајыдыр. Мәшһур вәзифә саһиби, шәһәрдә, назирләр советиндә ишләјән Чәмил исә кәнддә ән учғар бир тәпәдә, Сүдабәнин хидмәт етдији ағылда јанан кур ишығлы тәк чырағдан бир даһа ајрыла билмир: «Өзүнү көзлә. Әкәр јолу итирсәниз, мәним ишығымы туш тутаб кери гајыдын. Чырағы сәһәрә гәдәр сөндүрмәрәм. Бизим ишығлар лап Бақы јолуначан көрүнүр». Әлбәттә, Чәмил јолда азыр, лакин о, бу дәфә Бақыја кәндә дәјишилмәкдән өтрү ишләдији идәрәјә әризә вермәк вә нишан үзүјү алмағ үчүн гајыдыр. Јун шал—көңлүндәки үлфәт вә үнсирјәт дујғуларыны иситмәк, узга дағ кәндиндәки о ағыл чырағы исә өз сәадәтини итирмәмәк, һәјат јолларында азмамағ үчүн она кәрәк олур. һекајәнин сонунда Чәмил совхозун мүһәдис-механизаторуна мәхсус машында фермаја доғру ирәлиләјән көрүрүк: «Мән ирәлиләдикчә, сәһәрә јахын көјдә улдузлар сөнүб, нәһәјәт, бир дан улдузу галана кими, ферманын да ишығлары бир-бир јох олду. Гаранлығ дүздә тәк бир ишығ галды вә мән о тәк ишығы туш тутарағ, һеч јердә азмадан дүз кәлиб фермаја чыхдым».

«Гырчы вә гызыл чичәк»дә дә гырмызы шәфәғи һеч

заман сөнмөжөн, алышыб-жанан ишығы илэ һэтта гыры, асфалты дешиб чыхан вэ һэјат ешгини, јанмаг, јашамаг һаггыны е'лан едэн зэриф вэ көврэк бир чичэк образы вардыр: «Гырын эл бојда бир јери азча јумурланыб гал-хараг партламыш вэ онун ортасындан һэмнин чичэк чых-мышды. Күнэшин тэзэ ишығы алтында бу чичэк гырын үстүнэ дүшмүш јагут кими алышыб јанырды. Јеничэ ачылмыш, кичик, инчэ јарпаглар ону гајғы илэ дөврөјэ алмышды... О, јаз вэ пајыз ајларында асфалты дешиб чыхан бу хырда чичэкләри чох көрмүшдү вэ һэр дэфэ дэ гочаја елэ кэлмишди ки, бу кичик чичэк севинчлэ она бахыб нэ исэ дејир».—Мүэллиф дэ мһнз гызыл чичэјин гырчыја сөјләдикләрини гэлэм алыр вэ гоча, мүдрик гырчы бу һекајэтдэн сонра өз гыр тјаыны илэ јенэ дэ тэк, јенэ өз шакирдсиз вэ үмидсиз галаркэн артыг бир даһа өз талејинин бу гисмэтинэ һејрэт етмир, онунла бары-шыб, «бејүк вэ гүдрэтли һэјатын ганунуну һисс едөрэк агыр аддымларла кедир». Гырчы илэ оглан, гырла гызыл чичэк арасында һекајэнин мөзмунунда экс олунан бу «һэ-јат ганунунда» һэм романтика вэ ишыг, һэм дэ тракик бир никбинликлэ ашыланан һэзинг кэдэр вардыр...

Илјас Әфәндијевин бу иллрлэ јаздығы «Дағлар сәс-ләнән јердэ» (1948), «Шуша јолларында» (1949), «Кәрај Әсәдовун колхозу» (1949), «Дәниздә» (1950), «Кәнч ус-талар» (1950), «Јени кәнд, јени адамлар» (1950), «Фә-дакар нефтчи» (1951), «Әмәк адамлары» (1951), «Пам-быг тарлаларында» (1952), «Памбыгчыларын севиңчи» (1953), «Сосналист шәһәри Сумгајытда» (1956) кими очеркләри дэ онун бәдии нәсриндән, хүсусән, һекајә ја-радычылыгындан ајырмаг олмаз. Һэјат материалы илэ јахындан танышлыг, әдәби-бәдии «тәдгигатчылыг» бахы-мындан бу очеркләрдә газанылан тәчрүбәнин јазычынын ири формалы нәср әсәрләринин, һәмчинин, мүасир мөвзу-лу пјесләринин мејдана чыхмасында мүәјјән һазырлыг ролу И. Әфәндијевин бүтүн сонракы јарадычылыг јолу илэ тәсдиг олунур...

* * *

Илјас Әфәндијевин бир јазычы кими поетик фәрдиј-јетини нәсримзин вэ драматуркијамызын үмуми мәнзә-рәсиндә һамыдан ајыран бәдии чизкиләр онун илк һека-јәләриндән башлајараг өзүнү габарыг шәкилдә бүрүзә верир. Әдибин бир нечә һекајәси үзәриндә јухарыдакы

конкрет мүшәһидәләр дэ көстәрир ки, Илјас Әфәндијев илк гәләм тәчрүбәсиндән башлајараг, һәмишә ахтаран, һәмишә нараһат сәнәткардыр. Фәал јенилик дүјгусу, тә-зәни, ишығы, сабаһы ифадә едән һәр шејә шаيرانә, һәс-сас вэ һејран бир мүнәсибәт бу истә'дадын заһири әла-мәти дејил, тәбии-фитри бир хүсусијјәтидир. Онун јазы-чы «мән»инин ән чох вэ ән там һалда тәзәһүр етдији кеј-фијјәтидр.

Әлбәттә, мүбаһисә етмәк олар ки, Илјас Әфәндијев даһа чох насирдир, ја драматургдур? Һәтта мүбаһисә ет-мәк олар ки, нәсрдә дэ, драматуркијада да о, даһа чох әдибдир, јохса шаирдир? Лакин бир шеј мүбаһисәсиз-дир: Илјас Әфәндијев, һәр шејдән әввәл, бир лирикдир, шаيرانә истә'дад вә услуба маликдир.

Әслиндә Илјас Әфәндијев шә'р јазмамышдыр, бәдии јарадычылыға шаيرانә нәсрлә башламышдыр. О, әф-санә, маһны вэ нағыл кими гәләмә алдығы илк һекајә-ләрлә нәср кәлмиш вэ јахшы мә'нада бу әфсанә, нағыл вэ маһны бу услубу бир даһа һеч заман тәрк етмәмиш-дир. Чүнки Илјас Әфәндијев әфсанәни дэ, маһнын да хәјали, әфсанәви әләмдә ахтармыр, реал керчәкликлә, чанлы мүасирликдә ахтарыр. Әфсанә илэ ади адамла-рын һәјаты, мәишәти арасында мүштәрәк телләри тап-маға мүстәсна һәссаслыгла наил олур. Һәтта адиликдән данышанда да ону адиликлә үлвијјәт арасында үнсизјәт вә әлагә дүшүндүрүр. Адиликдән үлвијјәтә доғру арам-сыз, фәсиләсиз һәрәкәт вә јол!—Илјас Әфәндијевин әсәр-ләри бу јолун мүхтәлиф мөгамлары, дөнүмләри, дүјүм-ләри үзәриндә гурулур. Бу јолла һәрәкәт едән, бу мө-гамлар вэ дөнүмләр арасында көрпү салан гәһрәмән вә мүсафир исә, адәтән мүасирләримиз олан әмәк сә зәһ-мәт адамларыдыр.

«Көрпүсаланлар»—Илјас Әфәндијевин бу мәшһур әсә-ринин адыны рәмзи мәнәда алып, онун бүтүнлүкдә гәһ-рәмәнларына аид етмәк олар: чохусу вәзифәчә јол чә-кән, булдозер сүрән, машылла, дэкаһла вэ ја галдыры-чы кранла ишләјән бу гәһрәмәнларын һамысы һәм дэ һәјатла арзу, һәгигәтлә нағыл арасында көрпү саланлар-дыр

Өзү дэ дэ «нағыл», «әфсанә» сөзләрини мүәллиф за-һирән дэ кизләтмир, ону Һәтта башлыға, сәрлөвһәјә чы-харыр. Чох мараглыдыр ки, «нағыл» сөзү әдибин илк әсәринин дэ, ән сон әсәрләриндән биринин дэ адында иш-

ләдилмишдир. «Сарыкөjnәклә Валәһин нағылы»нда белә сәңијјәви «нағыл ифадәләри», тәһкијә вә композисија әләмәтләри дә вардыр: «алды Валәһ», «алды Сарыкөjnәк» вә с. Санки ашыг дастан данышыр. Лакин бу тәһкијә жалныз дастан поетикасыны јада салмыр, һәм дә ән јени, новатор тәһкијә үсулларындан бирини хатырладыр: ејни һадисәнин дөрд шәхс (шаһид) тәрәфиндән, дөрд ракурсада тәғдими ахтарышлары илә вәһдәт тәшкил едир.

«Гәһрәман илә бүлбүлүн нағылы» вә «Сарыкөjnәклә Валәһин нағылы»—Илјас Әфәндијевин бүтүнлүкдә бу ики «нағыл» арасына сығышан дүнјасы, бу ики нағыл арасындакы нәсри сөзүн рәмзи мәнасында гәрибә, сәһрәли, мави бир нағыла бәнзәјир вә һәм өз поетикасы, һәм дә идеја-мәзмун аләми илә кечмиши вә индини, гәдим вә мүасир «әсатири» өзүндә бирләшидрир...

Бурада «көрпү» артыг тәһнәтин, нағылын, «мин јашлы әјри гајаја бәнзәјән» гоча Гәдирханьн илкилији вә әбәдилији илә мүасир еколожи бөһраньн, елми-техники ингилабын тәзадлары вә ифратлары арасындадыр.

Илјас Әфәндијевин бәдни угурлары мәнз белә бир вүсәтли вә фәлсәфи лирика илә ифадә олуур. Бабаларьн әхлагы вә мүасир кәнчлик, Вәтән мәнәббәти вә әмәјин шәријјәти—бу лириканын әсас мүбтәдасы бунлардыр. Фәдакарлыгдә, сәдагәтдә, мәнәви учалыгдә бир-бир илә јарышан нәчиб әхлаглы инсанларьн дахили зәнкинлији—бу лириканын етик пафосу, емоционал мәзмуну исә беләдир. Бу мәзмуну бу үслубдә һәр шәј, ән чох исә бәдни дил ифадә едир. Азәрбајчан дилиндә ишыг, үлвијјәт ифадә едән сөзләрин лексикасыны, дилимизин поетик лүғәтини И. Әфәндијевә мөхсус нәсрин материалындан сечиб тәртиб етмәк олар.

Сәнәтдә мәшһур Чаббарлы тәлиминин бир мәгамы Илјас Әфәндијевин јазычы үслубунда хүсуси оларат көзләнилир: мәишәтдә, әхлагдә ингилаб вә јенилик! Јалныз техникада, сәнәједә, палтарда вә күзәрәндә јох, үрәкдә, фикирдә, дахили аләмдә јенилик! Мәнз мүасирлик—бир кејфијјәт кими бу јарадычылыгы мөвзу—проблем бахьмындан там характеризә едир: о, мүасир олмајан пјес, мүасирлијә хидмәт етмәјән нәср јазнамашьдыр. Ән башлычасы исә одур ки, әдибин һәјәтдә јенилик, мүасирлик ахтарышлары сәнәтдә вә сәнәткарлыгдә јенилик ахтарышлары илә вәһдәт тәшкил едир.

Онун тамамилә јени руһлу һекајә, повест вә романла-

ры Азәрбајчанда ешик нәсрин инкишафында мараглы һадисә олду, пјесләри драматуркија тарихимиздә ажыра, «лирик» бир мәрһәләни тәшкил етди. Әдибин нәсрә кәлиши бизим нәсри, драматик әдәбијјәтә кәлиши бизим драматуркијаны парлаг поетик бир үслубдә зәнкинләшидрди. Мүасирләримизин әхлаги симасыны мәнәви—психоложи фәалијјәт вә ичтимаи әмәк мүнһитиндә дәрк етмәјин сәмәрәли, угурлу бир үсулуну инди бу үслубун тимсалында ардычыл изләмәк олар. Бу үслуб бүтүнлүкдә чохмилләтли совет әдәбијјәтиндә гејри-емприк, ганадлы вә поетик реализмә јахшы бир нүмунәдир.

Мүасирлијә даими марагы И. Әфәндијевин кәнчлијә вә кәнчләрә олан марагынын тәби и давамьдыр. О, әсас гәһрәманы кәнчләр олан бир јазычыдыр. Вәтәнә, халга мөхсус мәнәви не'мәт вә сәрвәт ахтарышларында онун ән чох күвәндији нәсил кәнчликдир. Тамамилә јени бир мүнһтдә формалашан мүасир оғлан вә гызларын һәјәти, ахтарышлары вә сәһвләри, анлајыш рәфтар вә әхлаг өзүнәмөхсуслуғу мўәллифин бәдни дүшүнчәләринин әсас предметини тәшкил едир. Чәсарәтлә демәк олар ки, Азәрбајчан гадынынын инкишафы тарихиндә јени нәслә мөхсус мүасир психоложи гәһрәман типини (мәнз нәслин типини ифадә едән образлар силсиләси сәвијјәсиндә!) бизим нәсрә вә драматуркијаја И. Әфәндијевин әсәрләри кәтирмишдир. Драматуркијада Чаббарлы гадынларындан сонра нәсрдә И. Әфәндијевин гадын гәһрәманлары азәрбајчанлы гадынынын мәнәви аләминдә нөвбәти мәрһәләнин ифадәсидир. Бу һөкмү демәјә бизә һагг верән биринчи нөвбәдә онун роман вә повестләридир.

«Сөјүдлү арх» (1958), «Көрпүсаланлар» (1960) «Дағлар архасында үч дост» (1963)—бу әсәрләрдә ифадә олуан јенилик, һәр шәјдән әввәл, мўәллифин «мүсәбт гәһрәман» вә «мәнәви көзәлик» анлајышыны о илләрин стереотип өлчү, гәлиб вә нормаларьндан фәргләндирән чәһәтләрдә иди. Белә ки, мўәллиф биләваситә мөвчуд әдәби ән'әнәдән јох, һәјәтдан, ичтимаи вә мәнәви-әхлаги инкишафдә јени мәрһәләнин формалашдырдығы нәслин үзәриндә мүшаһидәләрдән чыхыш едәрәк мүасир инсан, мәишәт вә әхлаг һаггында өз анлајышларыны ирәли сүрүрү.

Дөврүн мәишәт вә әхлаг һәгигәтләри үзәриндә белә «бәдни тәдигат» хүсуси һәссаслыг тәләб едирди. Кәнчлијин һисс вә дүшүнчә тәрзиндә өзүнчә көстәрән бир сыра

54548

Азәрбајданская
республика
НАЦИОНАЛЬНАЯ
ИМ. Ш. АХУНДОВА

хүсусијјэтләр мөвчүд ән'әнәјә вә адәтә гаршы «тәһлүкә», севки, никаһ вә аилә ганунларынын сабитлији, мүгәддәслији әлејһинә чеврилән е'тинасызлыг кими дә тә'сир багышлаја билирди. Елә мәсәлә дә онда иди ки, И. Әфәндијев чохларынын мәнфилик кими, әхлаги нагислик вә сахталыг кими гәбул етдији бир хүсусијјәтдә («Сәријјә» мүбаһисәләрини хатырламаг кифәјәтдир) јенилији, әхлаги тәрәгги вә көзәллик әләмәтини таныјыр вә она бир јазычы кими вахтында бәраәт верирди. Өзү дә мүәллимин һәјатдан сечдији вә нәсрә кәтирдји јени гәһрәман јалныз нуријјәләр вә сәлимәләр дејилди, һәм дә сәријјәләр, күләбәтинләр, күлчанлар иди. О, һәтта Күләбәтинсајағы «ифрат јениләшмә», «ултра мүасирлик» тәзәһүрләринә дә реал һәјати һәгигәт сәвијјәсиндә бәдди-психоложи мараг доғуран һадисә кими нәзәр салыр вә она ади карикатура, сатира, һәчв јох, дүшүндүрән драматик сәһифәләр һәср едирди. «Кәнчлијә инам» мөвзусу кәнчлик һаггында идеал тәсәввүрдәһ һәлә чох узаг олан, мүрәккәб вә зиддијјәтли сурәтләрин тәсвири хәттиндә дә давам етдирилди.

Керчәклијин һәлә нормаја, гәлибә, өлчүјә дүшмәмиш мүрәккәблијинә нәзәр салмаг, кәнч гәһрәманы мөвчүд схем вә модел әсасында јох, һәјат дәрсләринин сынагында, һәјат мәктәбинин «парталары» архасында тәсвир етмәк—о дөврүн бър сыра «истеһсалат романларында» чагышмајан елә бу иди вә мәнз бу чәһәт бир јазычы кими Илјас Әфәндијевә мәнхус «мөвзу ислаһатларыны» вә бәдди новаторлуғу объектив олараг шәртләндирди.

Шәхсијјәтин бизим чәмијјәтдә јүксәк ләјагәти вә гијмәти һаггында идеја бу әсәрләрдә һәјата јени гәдәм гојан чаван зијалынын тәлеји тимсалында үмүмиләшир. Өмрүн вә мүбаризәннин мәнәсы һаггында дүшүнән вә она дәрсликдә, китабда, јох, һәјатын сынағы анында, реал чәтинликләрин вә манеәләрин дәф'и процесиндә чаваб тәпан белә гәһрәманлардан бири олмаг е'тибарилә Сәлимә сурәти И. Әфәндијевин нәсри үчүн чох сәчијјәвидир.

«Дағлар архасында үч дост» әсәриндә белә бир сәһнә вар: Сәлимә мал-гараја баха-баха, кәнддәки көһнә бир төвләјә кәлиб чыхыр. Палчыг төвләјә кәләнләр, адәтән, јалныз бурадакы һејванлары көрүрдүләр, Сәлимә исә илк дәфәдир ки, һәм дә бурада ишләјән инсанлары көрүр. Адамларын сәһәрдән-ахшамачан һејванларын

алтыны күрәјиб атмасы (лап орта әсрләрдә олдуғу кими) онун вәтәндашлыг гуруруна, мүасир мэдәни бир адам кими инсанлыг һејсијјәтинә тохунур: «Мән адамларын бу чүр ишләрлә мәшғул олмасыны истәмирдим. Бу әгидәдәјдим ки, һәр бир зәһмәтин өз көзәллији, өз шәријјәти олмалыдыр!»

Мөһтәшәм сәма кәмисини идәрә едән гызлары—Валентинанын вә Наташанын мүасири вә бачысы белә дүшүнүр, һаглы олараг тәләб едир ки, әмәјин бу чүр сәһәләриндә инсаны техника вә автомат әвәз етсин. Бу артыг Алмазын (Ч. Чаббарлы) тохунмадығы бир мәсәлә иди. Әмәјин шәријјәти, көзәллији мәсәләси јалныз инди вахты чатмыш бир проблемдир вә јазычы бу барәдә вахтында, һәм дә чәсарәтлә данышыр.

Үмүмијјәтлә, сон илләрдә јени инсан, хүсусән, дөврүмүзүн мүасир гадын гәһрәманы проблеми әдиби чилди дүшүндүрүр. Нуријјә, Сәлимә, Сәријјә, Сарыкөјнәк—мәнз-бу дүшүнчәләрин вә ахтарышларын нәтичәсидир.

Инди нәсримиздә ајрыча бир нәсли тәшкил едән бу гәһрәманлар јүксәк камала вә нәчиб бир әхлага маликдирләр. Онлар әсл «сәадәт» мәфһумунун нә олдуғуну ахтарыр, ону «кәшф едир», јалныз вәрдишлә тә'мин олуна «биркә јашајышдан» дејил, даһа бөјүк мәнәдан вә мәзмундан ибарәт јени аилә, әхлаг вә севки мүнасибәтләрини тәчәссүм етдириләр. Бу нәчиб гызлар хошбәхтлији һәмишә фәдакарлыгдә көрүр вә бу мәнәда бир-бирләринә чох бәнзәјирләр. Фәдакарлығы исә онлар—һәјатдан әл үзмәк вә күсмәк кими јох, мәнәви бир интиһар кими јох, мәнәви гәһрәманлыг (!) кими едирләр. Бу гызлар—гадынын кишиләрлә барабәрлијини мәнз гәһрәманлыгдә вә һүнәрдә, мәрдликдә вә нәчабәтдә тәсдиг едән гызлардыр. Онлар бә'зән шәхси һәјатда хошбәхт ола билмирләр. Лакин өз хошбәхтлик имканларыны башгаларынын сәадәти наминә нә бөјүк сәхавәтлә сәрф едирләр! Онлар һәјат һаггында, јашамағын, гәһрәманлығын көзәллији вә мәнәсы һаггында лирик суаллар вермәји севирләр. Лакин һәјат вә хошбәхтлик һаггында лирик суаллардан даһа әввәл онлары ишләдикләри кәндни вәзијјәти дүшүндүрүр. Нуријјә колхоз кәндинин адамларыны нәзәрдә тутараг дејир: «Кечә-күндүз ишләјирләр, Колхозун вар-дөвләти истәдијиниз гәләрди, амма фәрәһсиз, зөвгсүз јашајырлар. Ишдән кәлән кими чәрәкләрини јејиб башларыны гојурлар јерә».

«Гуш учмаг үчүн жарандыгы кими, инсан да хошбэхтлик үчүн жаранмышдыр» кэламыны тэкряр етмэжи севэн Сэријјэнин дә кениш мәнәда «саадәт» анлајышыны онун ашагыдакы сөзләри јахшы ифадә едир: «Мәнә елә кәлди ки, биз вә бүтүн инсанлар о «тәзә дүнјаја» мәнз бизим салдыгымыз бу көрпүдән кечиб кедәчәјик...»

Шәхси саадәти дә, севкинни-кини дә ағылла «һесабла-јан», көксүндә үрәк эвәзинә «дәгиг ријази һесаблама-лар»ын моделини кәздирән, бүтүн мешшанларә гаршы елти-тираслы бир үсјаны, е'тиразы ифадә едән, «мән дүјгуларын асарәтинә, көләлији нифрәт едирәм!»—дејән бу гызлар һәјатын, јашамағын фәрәһини, зөвгүнү вә көзәлли-јини артыран гызлардыр! Бу гызларә үмумиликдә мәнхус олан јени әхлаги сифәтләри габарыг тәмсил етмәк мәнә-сында Сәлимә хүсусилә марагы вә сәчијјәви бир сурәт-дир.

Гарталлы дәрәјә мал-гараја бахмаг үчүн кәлән бу гыз тәкчә зоотехник оларәг галмагдан нә гәдәр узагдыр! Кәндә һәр чәһәтдән тамам мүасир бир гыз кәлир вә өзү илә јени һава, јени бир аләм кәтирир. Инсанларә тәмә-сында о, инәкләрин чинсини вә сағламлыгыны јахшылаш-дырмагдан даһа фајдалы ишләр көрүр. Нә вәзифәдә олурса-олсун, дүшдүјү мүһитин адамлары, ичтимаи һәја-ты илә гајнајыб-гарышмаг фитри бир еһтијач кими она Алмаздан ирс галмышдыр.

Сәлимә «јасли, јохса төвлә» мүбаһисәсини көрпәлә-рин хејринә һәлл етмәјә наил олур, рәһбәрлә күтлә ара-сында мүасир мүнәсибәт мәсләсинә тохунур, нәзарәтдә дә, рәһбәрликдә дә јени әхлаги мәнмун тәләб едир, «биз өзүмүзлә ејни ләјагәт һиссинә малик олан инсанларә башчылыг едирик»—дејир.

Сәлимәнин раст кәлдији ән бөјүк мүғавимәт шүүр-ларда, көрүшләрдә јашајан мәнәви әталәт олур. «Сән машыны ал, отур јериндә, һејванды, һәмишә нә чүр, инди дә һејлә»—о, бу «фәлсәфәјә» гаршы дөјүшә атылыр. Сәлимәнин фәлсәфәси: «Һәјатын да Штраусун валслары кими өз әһәнки вар. Бизим борчумуз бу аһәнкин даһа кө-зәл олмасына көмәк етмәкдир.»

Тәсәррүфата, мәншәтә көзәллик артыра-артыра бу гыз санки өзү дә көзәлләшир, әмәјин вә инсанын вәһдәт-дә көкзәллији вә кәмилији идејасына бизи бир даһа инандырыр: «Бүтүн бу танышлыг заманы мәним үчүн өн марагы чәһәт Сәлимә ханымын һәрәкәтләри иди. Гыз

тәсәррүфата бахмаға башлајанда елә бил ки, бирдән-бирә дәјишилди. Елә бил ки, һарданса она бир илһам, бир гүввәт кәлди. О, төвләләрә дә, гаража да, һејванла-рын доғум евинә дә һамыдан әввәл кирир, һамыдан чох сорушурду. Елә бил, бу сәһәр чәј ичдијимиз заман сакит-чә отуруб бизә гулаг асан, кизли бир кәдәрлә күлүмсәјән о ағбәниз, инчә гыз дејилди...»

Бу көзәл гадын үмумијјәтлә тәмәс етдији һәр јери вә һәр шеји кәзәлләширир. Сәлимәнин мәнәви көзәллији бир дә онун өз севкисинә мүнәсибәтдә мејдана чыхыр. О, Шаһлары севир. Тәмиз вә нәчиб севкиси јолунда гур-бан верә билмәјәчәји һеч нә јохдур. Чүнки бу онун «илк вә сон севкиси»дир. Бу мәнәббәт онун өз хиласкарыны таныдыгы биринчи дәгигәдән башлајыр, боранлы кечәдә-ки икидлијә, һүнәрә бир мүкафат кими доғулур, кет-ке-дә ән көзәл, нәчиб вә үлви бир һиссә чевирир. Севкинни көзәллији, саадәт дүјгулары, учмаг үчүн вердији ганад бу мүнәсибәтләрин тәсвириндә тәбин бојаларла әкс олу-нур. Севки сүжети әсәрин ән шаيرانә, лирик вә поетик сәһифәләрини тәшкил едир.

Сәлимәнин бүтүн һәрәкәтләриндә мәнәви мәнбәдән кәлән бир сәрбәстлик дә вардыр. О, өз севкиси вә хош-бәхтлији јолунда фәал олан вә мүбаризә едән бир гыз-дыр, севкидә дә фәаллыг вә тәшәббүсү Шаһларла һәм-һүгүг оларәг бөлүр. О, бу әсл севкинни севкисиз кечир-дији бүтүн илләрин һәсрәти илә ахтарыр, тапанда исә ону «әввәлинчи-ахырынчы» севкијә чевирир. О, Шаһлар үғрунда бир дә она көрә мүбаризә апарыр ки, Шаһлары, Шаһларын хошбәхтлијини Күләбәттиндән хилас етсин.

Шаһлар үғрунда мүбаризәдә Сәлимә ики горхулу ра-гилбә гаршылашыр: Күләбәтинлә вә Күлнисә хала илә. Күлнисә хала бүтүн варлыгы илә инаныр ки, онун јеканә оғлуну јалныз «әсли-нәсәби мәлум», һөрмәтли бир очаг саһибинин гызы хошбәхт едә биләр. Мәнз бу хошбәхт-лик наминә о, Сәлимәјә амансыз бир мүһарибә елан едир.

Күлнисә бу мүбаризәјә бөјүдүјү дағлардакы ана гар-талларын ән горхулусу, асланларын, гәзәбли пәләнклә-рин јаралысы вә дишиси кими атылыр. Лакин Күлнисә хала мәнсәдинә она көрә наил олмур ки, о, Шаһлары да өзү кими мәрд, мәғрур, гәтијјәтли тәрбијә етмишдир. Сә-лимәјә мүнәсибәтдә гарталла-гартал растлашыр вә Шаһ-лар галиб кәлир. О, даһа нәчиб мәрдликдә, саф вә тәмиз

бир севкијә сәдагәтдә, һалаллыг, дүзлүк вә ләјагәтдә галиб кәлир. Гарталлы дәрәдәки мұһафизәкар бир адәт јох, ән мүгәддәс сајылан бир ән'әнә вә ганун галиб кәлир...

Сәлимә илә Күләбәтин арасындакы конфликт, характер тоггушмасы исә даһа марглы хүсусијјәтләрә маликдир. Демәк лазымдыр ки, Күләбәтин өз әхлаги мәзмуну е'тибары илә орижинал бир сурәтдир. Сәлимә—Нуријјәнин, Сәријјәнин давамы, инкишафыдыр. Күләбәтин исә јени бир сурәтдир. Һәјатда чоһдан мөвчуд олан бу гәһрәманы јазычы илк дәфә чидди планда вә јени мұнасибәтләр мөвгејиндән тәсвир етмәјә чалышмышдыр. Јазычы карикатура чәкмәмишдир. Күләбәтин артыг һәјатда мөвчуд олан бир нәслин сурәтидир ки, ону бәди әсәрә һәјат һәғиғәти вә И. Әфәндијевин јазычы чәсарәти кәтирмишдир. Күләбәтинин өз дүнјакөрүшү, һәјата бахышы, чоһ ајдын «фәлсәфәси» вардыр. О, «јүксәк сүр'әтләр» әсриндә јашајыр вә космик сүр'әтин өлчүләрини өз һисләринә, ешгин, вәфанын, сәдагәтин «мүддәтләринә» дә аид етмәк истәјир. Чоһ мәнәналыдыр ки, бир заманлар Чыраг дајынын узаг дағ сәнкәрләрини мұшаһидә үчүн кәздирдији биноклдан инди о, Шаһларын вә Сәлимәнин интим һәрәкәтләринә баһмаг үчүн истифадә едир. Јазычы да мәнз бу символик чәһәтә тоһунур.

Онун заһириндә вә даһилиндә чәлб едичи мәгамлар да јох дејилдир; илк бахышда дедикләриндә бир «һәјат мәнтиги» дә дујмаг олар. «Онун јанаглары, додаглары ејни илә гырмызы чөл лаләси тәк алышыб јанырды. Көзләри атасынын көзләри кими ала иди. Адама елә кәлирди ки, заман-заман бу көзләрдән каһ мави, каһ да фирузәји рәнкә чалан бир алов чыхыр...»

Күләбәтинин «һәјат мәнтигиндән» нүмунәләр:

«Ијирминчи әсрдә «ајыб» сөзү јохдур». «Ијирминчи әсрдә сүр'әт сон дәрәчә артмышдыр. Бизим Ромео, Чүлјетта олмаға вахтымыз јохдур. Биз, бир нечә дәгигәјә космоса чыха билдијимиз кими, бир анда күлә дә дәнә биләрнк».

«—Мән һеч нә билмирәм, билмәк дә истәмирәм. Мән доғулуб бөјүдүјүм үчүн јашамалыјам. Һәјатда мәнә хош кәлән нә варса тез көтүрмәлијәм вә ја көтүрмәјә чалышмалыјам».

Реалист тәһлилдә образын руһи аләминә психоложи бәләдлијин ролу барәдә јазычы Илјас Әфәндијевин өз

гәнаәтләри марағлыдыр: «Әкәр һәјати бир факт вә ја һадисә јазычынын, долајысы илә персонажын руһи-психоложи аләминә даһил олмајыбса, бу аләмин һәрәкәт вә инкишафында бир рол ојнамырса белә һәјат материалынын бир гәпиклик әһәмијјәти јохдур! Мәсәлән, Балзакын әсәрләриндәки һәјат материалы бизи она көрә валәһ едир ки, инсанын руһи һәрәкәти илә, бүтүн варлығы илә бағлыдыр... Мәним ешитдијимә көрә Чәфәр Чаббарлы кәнддә чоһ аз олмушдур... Бәлкә дә ушаг вахты олмушдур. Лакин Имамјар, һачы Әһмәд, ја «Алмаз»да тәсвир олуна кәнд демагоглары коллективләшмәнин илк илләриндә бизим кәндимиз үчүн сәчијјәви олан чоһ реал, чоһ чанлы адамлардыр.

Әлбәттә, мән көрүб көтүрмәјин әлејһинә дејиләм. Һәјаты билмәк лазымдыр. Лакин инчәсәнәтин бүтүн саһәләри үчүн истә'дад әсас амилдир! Гәти ме'јардыр! Һәјат материалы јалныз истә'дадлы сәнәткар үчүн мөвчуддур! Истә'дадсыз јазычы, ја рәссам әлли ил совхоз директору олса да, бир шеј чыхмаз! Һәр шеји јазычынын истә'дады вә бунуна гајнајыб гарышмыш мәдәнијјәти һәлд едир. О ла шүбһәсиздир ки, һәгиги сәнәткар билмәдији, бүтүн варлығы илә нүфуз етмәдији һәјаты јазмаз!»*

Бу дүшүнчәләр нәзәри бир бәјанат кими ифадә едилмәмишдир. «Дағлар арасында үч дост»ун тәһлили дә көстәрир ки, Илјас Әфәндијев һәмнин нәзәри гәнаәтә бәдди тәчрүбәдә әмәли шәкилдә дә садиг галыр.

Суал олуна биләр: Сәлимә чәмијјәтин, гадынлығын әхлаг вә мәнәвијјатындакы јенилији тәчәссүм етдирир, лакин, ахы, Күләбәтин дә јенилиди? Јох, јенилијин әсәрдә тәблиғ олуна тәмајүлүнү тәмсил едән Сәлимәдир. Әлбәттә, реал бир сурәт кими Сәлимә дә гүсурлардан хали дејилдир. О, бә'зән Шаһларын худпәсәндлијини, кобудлуғуну да идеаллашдырыр. Үмумијјәтлә, Сәлимәнин өз дүјгүларында јаратдығы Шаһлар даһа көзәлдир. «Дағлар архасында үч дост» романында мәнәви аләмлә реал мәишәт арасында аһәнк сонралар да сүжетин бүтүн кедиши процесиндә изләнелир. Әсәрдә бу бахымдан марағлы бир јер дә вар. Валсы динләдикдән сонра Сәлимәнин мәнәви вәзијјәтини мүәллиф белә тәсвир едир: «Санки маһијјәтини дәрк етмәдији ширин бир аләмдән тәқрар әсл һәјата гајыдараг сорушду:—Артелдә чинс

* И. Әфәндијев, Тәғидчи Јәһја Сејлдова мәктубдан. Бах: Ј. Сејлдов. Илјас Әфәндијев. Бақы, 1975, сәһ. 136—137.

инәкләр чох аздыр елә дежилми?» Неч дә тәсадуфи олма-жараг бир јердә ишләдилмиш '«әсл һәјат» вә «ширин аләм» мәфһумларына диггәти чәлб етмәк истәрди. Ар-тел вә чинс инәкләр «әсл һәјат», Штраусун мусиги дүшүнчәләри вә гызын јашадығы жүксәк мә'нәви анлар исә јалныз бир әфсанә вә хәјали бир аләм кими гаршы-гаршыја гојулмур. Романда әсл, реалист вә мүасир кәнд һәјаты һаггындакы тәсәввүр јалныз артелдән вә чинс инәкләрдән ибарәт тәсәввүр дежилдир. Штраусун мусиги дүшүнчәләри алтында Сәлимәнин јашадығы жүксәк мә'нәви анлар да бурада реал һәјатын өзү, онун бир парча-сы кими тәсвир едилир. Јохса, «әсл һәјат» һаггында јалныз артелдән вә чинс инәкләрдән ибарәт бир тәсәввүр бәдни әсәрдә мә'нәви јохсуллуға сәбәб оларды. Бүтүн роман боју јазычы неч јердә вә неч нәјин бәдни тәсвирдә инсанлары, инсани һиссијаты көлкәләмәсинә јол вермир. Әсәрдә һаггында чох данышылан силос мәсәләсини дә мүәллиф әсас проблемлә—мүасир, һуманист Инсан проблеми илә мәһарәтлә бағлаја билир. Гоншу кәнддән от кәтирилмәсини тәсвир едән сәһнә бир нечә сәһифә давам едир. Лакин бу чох марағлы сәһифәләрдә дә сөһбәт јенә дә әслиндә отдан, силосдан дејил, јатмыш пәләнкә бәнзәјән горхулу кәдијн фәтһ едәнләрдән кедир. Хүсусән дал-дала дүзүлән машын карваны габагында күрәк-лә јолу јохлаја-јохлаја кедән «учабојлу оғлан»ын сурәти охучунун һафизәсиндә һәкк олунур.

Сәлимә јени төвлә тикмәк, мал-гараја хидмәт саһәсиндә мәдәни үсуллар тәтбиг етмәк, «дајә системнә» кечмәк тәдбирләрини ирәли сүрүр. Бүтүн бунлардан әввәл исә көрпәләр үчүн мүнәсиб бир јасли бинасы тикилмәсинә һаил олур. Көрүндүјү кими, о, мүасир кәнддә артыг «синфи мүбаризә» апармыр, зәһмәтдә вә әмәкдә ше'ријјәт, көзәллик, раһатлыг вә боллуг уғрунда мүбаризәјә гошулуру; вахт бөлкүсү, әмәк, истираһәт вә мәдәнијјәтин тәшкили, мүасир рәһбәрлик үсулунун формасы вә мәзмуну кими проблемләрә тохунур.

Әмәкдә, мәишәтдә, ичтиман мүнәсибәтләрдә мүасирлик мөвзусу, јениликлә ән'әнә арасындакы әлағәләрин мәзмуну бир мотив кими романын биләваситә мәһәббәт вә әхлаг мәсәләләри илә бағлы сүжетиндә дә давам етирилди.

Сәлимәнин—Шаһлары вә Штраусун валсларыны севән бу гызын зөвгүндә, көзәллик дүјгуларында дахили

бир һармонија вардыр. Заһирән гәрибә көрүнә биләр: нә үчүн бу али савадлы, жүксәк мәдәнијјәтли гыз Шаһлары өзүндән дә жүксәк тутур, она бир гәһрәмән, хәјалында, көнлүндә бәсләдији идеал кими пәрәстиш едир. О, өзү оғланы нијә севдијини изаһ едә билмир, лакин гәрибәдир, бу барәдә дүшүнәркән һәмишә пәнчәрәни ачыр, Гарталлы дәрәнин дағларына бахыр: бу дағлар уча, сојуг, сәрт вә әзәмәтлидир. Гыз бу дағларын көзәллијини вә Шаһларын бу дағлара бәнзәр тәбиәтини севир.

Һәр һалда Шаһларын вә Сәлимәнин—бу ики кәччи симаһында биз ән'әнәләрин зиддијјәтини јох, вәһдәтини көрүрүк. Сәлимәнин зәрифлији вә һәссаслығы оғландакы фитри, тәби и ачыглыға, нәчиблијә, дүзлүк вә тәмизлијә јарашыр: јениннән ән јахшы чәһәтләри «көһнә»нин әхлаги көзәллијилә аһәнк тәшкил едә билир (тәсадуфи дејил ки, Шаһларла Күләбәтин арасындакы мүнәсибәтләр белә аһәнки рәдд едир). Сәлимә—бу жүксәк адәтли ән'әнәли гыз Гарталлы дәрәнин чох адәт-ән'әнәсинә һәсәд чәкир, онларын үстүнлүјүнү етираф едир вә онларә доғру чан атыр.

Сәлимәнин сәмими севкиси аилә гурмағын көһнә үсулу үзәриндә өз ашкар үстүнлүјү илә, әсәрдәки бәднифәлсәри мәнтинги тәсдиг етдији бир үстүнлүклә галиб кәлир, рәсмијјәтә, мәнафе һагг-һесабына дөзмәјән, жүксәк әхлаға әсасланан нәчиб мәһәббәти тәмсил едир. Бу мәһәббәт көзәлдир вә әмәјин, зәһмәтин, һәјатын көзәллијини артырыр...

Әхлаги көзәлликдә о бири бачылары да Сәлимәјә охшајырлар. Нуријјә өз хошбәхтлијини Сәадәтә бағышлајыр. Нәм дә илк вә бөјүк мәһәббәти Мурад олдуғу үчүн өзүнү һүммәтин сәмими севкисинә лајиг билмир. Бәс Сәријјә? Онун тутдуғу јол бу гызларын бирликдә тәмсил етдији үмуми әхлаға бир тәфригә тәшкил етмирми? Әлбәттә, Сәријјә даһа мүрәккәб образдыр. Онун јени әхлаги принципләрә мејлини заһирән әјаниләшдирән чизки вә деталларда ифрат мәгамлар да вардыр. Лакин там һалда, әхлаги конфликтин объектив бәдн һәлли просесиндә јазычы јенә дә ејни әхлаги принципн тәрәфиндә дајаныр.

Әлбәттә, Сәријјә һәлә Нуријјә кими, Сәлимә кими мә'нәви гәһрәмәнлыг етмир. Адиллә мүнәсибәтләриндә о, садәчә оларағ өз хошбәхт олмағ һүгуғундан истифадә едир; вәссалам. Әсрләрлә давам едән бир ән'әнәни поз-

мағы да бәлкә кичик бир «гәһрәманылыг» һесап етмәк олар. Лакин Сәријјәни Нуријјә, вә Сәлимәјә јахынлашдыран бу «кичик гәһрәманылыг» дејил, онун асилә јох, Гәрибчана олан мүнәсибәтләридир. Адил—Сәријјәнин кечмиши бураждыгы сәһвидир вә Сәријјәнин мә'нәви көзәллији јалныз онун өз сәһвини дүзәлтмәсиндә көрмәк доғру дејил. Адил хәтти бүтүн зиддијјәтләри илә тәсвир олунан Сәријјәнин сәһвләрини, даһа чоһ зәиф тәрәфини әкс етдирән хәтдир. Сурәтин бүтүнлүкдә ифадә етдији әхлаги көзәллик исе Гәрибчан хәттиндә мејдана чыхыр. Сәријјә Гәрибчаны әсл бир Нуријјә, Сәлимә мәһәббәти, нәчиблији, фәдакарлығы илә сеvir вә бу мүнәсибәтләрин рәдд олунан әввәлки аилә мүнәсибәтләри үзәриндәки ашкар үстүнлүјү бизи инандырыр.

И. Әфәндијев нөвбәти романында да бу хүсусијјәтә садиг галыр, «Сарыкөңәклә Валәһин нағылы»да да өз фәрди, ән'әнәви нәср үслубуна сәдагәти горујуб сахларын. Романда мә'нәви көзәллик, һәссаслыг вә онун горунмасы проблемәи, әфсанәви, лирик, «мави дүнјанын» нағыллары мөвзусу давам етдирилир. Тәсадүфи дејил ки, әсәрин гәһрәманы Валәһ мәһз мә'нәви көзәллијин кешиндә дуранларын сырәсына кәлмәјә—һүгүг мүтәхәссиси олмаға чан атыр. Әсәрдәки һадисәләрин саһилләрини бирләшдирән көрпүнүн диқәр тәрәфиндә артыг гара вә «горхулу нағылларын» гәһрәманылары дурур—Мәчидов, Јусифов, Чаваншир, Рөвшән, Рәчәб вә башгалары. Бу нағыллар артыг техники тәрәгги вә јенидәнгурма дөврүнүн «нағыллары», «чәмијјәтимиздә әхлаги антиподлара гаршы халгын мубаризәсинин вүс'әт тапдығы бир дөврүн «нағылларыдыр». Сон илләрин ејбәчәр, түфәјли вә мешһан типн кимә јахшы мүшаһидә едилмиш вә партијалы мөвгедән, вәтәндаш нараһатлығы илә тәсвир олунмуш Мәчидов образы диғгәти хүсусилә чәлб едир.

Бир нәсир кими И. Әфәндијев һәмишә ирәли бахыр, нәсрин инкишафында һәр јени мәрһәләнин вә һәр јени нәслин јарадычылыг ахтарышларында јенидән иштирак етмәкдән јорулмур. «Керијә бахма, гоча» бу һәгигәтин јени ифадәси вә нөвбәти тәсдиғи олду. Роман диқәр бир чәһәтдән дә марағ доғурур: мә'лумдур ки, И. Әфәндијевин бүтүн нәсри бир «мән»ин дилиндән дејилән монолога бәңзәјир. Бурада исе һәмин монолог илк дәфәдир ки, бирбаша сөјләнилир, һәр чүр шәрти, романтик һәширә вә ифратлардан тәмизләнәрәк, «чылпағ» көрүнүр. Үчүнчү

тәрәфдән, бурада тәһкијәнин тәрзи илә јанашы предмете дә дәјишир: мүнәсибәт ахтарышларыны бу дәфә о, тарихи кечмишин материалында давам етдирир вә илк дәфәдир ки, белә мүнәсибәт шәкилдә фәрди тәрчүмеји-һала мурачиәт едир, биләваситә өз «мән»инин кечмишиндән данышыр. «Һәтта, инди, јә'ни јашлы вахтымда дөнүб кечмишә бахмаг истәјәндә елә бил ки, ичәридән бир сәс тәшвишлә мәнә дејир: «Керијә бахма, гоча!». Лакин мән бахмаг истәјирәм. Мән бу кечмишин чоһ эзаблы, чоһ кәдәрли олдуғуну билирәм, анчаг јенә дә она тәқрар-тәқрар тамаша етмәк, нәји исе анламаг истәјирәм. Бәкә дә мәним бу «нә исе»м о заман бабамла нәнәмин, атамла анамын бир заманлар јашадығлары, хошбәхт олдуғлары көзәл һиссләри әзаба, кәдәрә, нифрәтә дөндәрән гәддар сәбәби билмәк арзум иди ки, инди дә мәнән әл чәкмирдилә...»

Јаддаш, хәтирә, архада галан өмүр вә тәле һаггында дүшүнчәләр үмумијјәтлә романын јалныз мөзмунуна јох, ифадә, тәһкијә үсулуна да һәссас, емоционал бир руһ ашылајыр. Һәм дә өмүрүн зирвәсиндән салынан бир нәзәрин ишығында фәрди кечмиш вүс'әтли, миғјаслы ичтиман мә'на алыр вә балача Мурад шәхсн тәрчүмеји-һалын јох, ичтимаи мүнһит вә заман һаггында романын гәһрәманына чеврилә билир. «Мән о узаг, доғма кечмишә јенидән бахыр, орада нәји исе анламаг истәјирәм». Мәһә бу еһтирас, әдибин «анламаг истәји» јахын кечмиши бәдин идрак еһтирасы кими үмумиләшир вә охучу да романын сәһифәләриндә баш верән бу драматик актын иштиракчысына чеврилә билир.

Марағлыдыр ки, «Керијә бахма, гоча»да әһәтә олунан һадисәләр заманча да «бир өмүрүн» тәрчивәсинә сығышмыр. Әдиб һадисәләрин тарихини чоһ узагдан башлајыр, бабалар һагда нағыллары да өзү барәдә «кәдәрли һекајә» илә бирләшдирир. Даһа доғрусу, бабаларын әхлагыны букүңлә бирләшдирән чизкиләрин говшағ вә дүјүм тәшкил етдији дүнјаны мүәллиф бу дәфә артыг бабаларла өз «мән»инин гајнағлары, өз өмүрүнүн мәрһәләләри арасында ахтарыр.

Бүтүнлүкдә әсәр социализмин тәшәккүлү дөврүнүн бәдин нәсримиздәки портретинә јени тәфәррүат вә детал артыран роман—хәтирә кими өзүнү доғрулдур.

20—30-чу илләрин Азәрбајчан кәндиндә баш верән һадисәләрә мүнәсибәтләрин даһа мурәккәб социал-тарихи

вə мәнəви-мәншəт проблематикасы бахымындан нэзэр салмасы «Үчатылан» повестини дə һәм идеја, һәм дə форма-поетика чəһəтдэн «Керијə бахма, гоча» романынын тəбии давамына чевирир. Бу повести, һəмин иллəрин драматик, психоложи чəһəтдэн чох мурəккəб һəјат, мənшəт нə ичтимаи-синфи мубаризə драмларына букун јенидэн гајыдан умумсовет нэсринин эн сəчијјəви, эн мucasир эн-энвлəриндэн бирианин дə давамы һесаб етмэк олар.

Саф вə намуслу кənчлијин, чанлы мucasирлијин вə тарихи кечмишин тэрэннүмү јолларында эдибин раст кəлдији дикэр гəһрəманларла биз онун драм эсэрлэриндэ таныш олуруг.

Эдибин илк драм эсэри онун јазычы Мехди Нүсејнлэ бирликдэ јаздылары «Интизар» (1945) пјеси иди. Илјас Фəндијевин бир драматург кими сəһнэдэ башлајан мucasир-тəгил сənəт талејинин бəјүк башланғычы кими исə, адəтэн, «Ишыглы јоллар» (1948) вə «Баһар сулары» (1950) пјеслэрини гејд едирлэр.

«Баһар сулары» вə «Ишыглы јоллар» театра јени һава вə јени мејллэр кəлдијиндэн хəбэр кəтирэн илк гарангушлар кими гаршыландылар. Сəһнэдэ јени јарадычылыг интибаһына үмид вə инамы о заман чохлары бир дə мəһз бу мејллэрлэ бағладылар. Бу эсэрлэрин тимсалында театрда риторик вə дидактик үслубу тəсһиһ едэчэк бир нүмунəнин јарандығыны тезликлэ һəјат өзү сүбүт етди.

Һəмин пјеслэрдэки эн јахшы хүсусијјəтлэр өзүнүн даһа габарыг вə поетик ифадəсини «Атајевлэр аилəсиндэ» (1954) тапды. Пјесдэ мucasир һəјат өз зиддијјəт вə мурəккəблији, һәм сафлыгы вə ишыгы, һәм дə кəлкəли чəһəтлэри илэ бирликдэ сəһнəјэ кəтирилди: «Ичтимаи һəјатын гүсурларыны эсил реалист мөвгелəрдэн ачыб кəстэрэн эн јахшы эсэрлэр мənфилијин бу чүр тəфсири үсулунун («ифшачы» пјеслэр) јанлышылығыны бир даһа тəсдиг етди. Белə тамашалардан бири И. Фəндијевин «Атајевлэр аилəsi» (1954) пеји иди... Бу тамашада ифшачылыг даһа күчлү иди, лəкин о, һəјат һəгигəтинин тəһрифинə, ујдурма сүжет хəтлэринə вə сүн'и мүсбət сурəтлэрин јаранмасына кəтириб чыхаран биртэрəфликдэн узаг бир тамаша иди»¹.

Сосиалист чəмијјəтимизин тарихиндэ јени дөвр, коммунист эхлагы уғрунда мубаризəнин јени тарихи мэрһə-

лəsi сəһнəмиздэ лирик-психоложи тəмајүлүн тэрəггисинə зəмин олду. Сон илјэр театр һəјатын, мucasирлијин, керчəклијин дəринлијинə апаран јолда ирəлијэ доғру эн чох мəһз «лирик драматуркијанын» наилијјəтлэри илэ аддымлаја билди.

«Сən һəмишə мənимлəсэн», «Унуда билмирəm», Мəһв олмуш күндəликлэр», «Мəним күнаһым», «Маһны дағларда галды», «Гəрибə оғлап»,—бүтүн бу пјеслəрдэ топланяп гəһрəманлар да эксэрэн, хошбəхтлик вə ишыг ахтаран мucasир кənчлəрдир.

И. Фəндијевин драм јарадычылығында јени, персективли бир истигамəтин угурлу башланғычы олмаг мənисында «Сən һəмишə мənимлəсэн» (1964) пјеси хүеусилə сəчијјəвидир. Эсəрин эшхасы чох мəһдуддур. Өз маһнысыны охумаг үчүн мүəллиф кур вə мөһтəнəм бир оркестри сəфəрбэр етмир; бурада зəриф бир нəғмəни соло тək ифа едир. Сүжет эсасən ики мүсбət гəһрəман арасында лирик мунасибəтлэрин тарихиндэн ибарəтдир. Эсас гəһрəман—кənч, мөктəбли бир гыз олан Наркилəдир. О, өзүндэн 27 јаш бəјүк бир мүһəндисə вурулмушдур. Белə бир сүжəти өз-өзлүјүндэ бəлкə дə мə'лум, гејри-мucasир вə гејри-сəчијјəви һесаб етмэк олар. Лəкин мəsələ дə ондадыр ки, драматург бу эн'ənəви үсулдан, белə бир сүжетин имканларындан истифадə едиб ики һəссас, ики зəнкин дахили мənəви алами кəстэрə билмишдир. Мүəллиф гəһрəманлар арасында мунасибəтлэри психоложи чəһəтдэн эсасландырмыш, бизи Наркилə вə һəsənзəдəнин тəмиз мənəви үнсијјəтинə вə бу үнсијјəтин кəзəллијинə инандырмаға наил олмушдур.

Өз тəбиəтлэринə керə инсанлар мүхтəлиф олурлар. Һəsənзəдэ һəјатын кəзəллијини артыран, дахил олдуғу мүһитə бир ишыг вə сəмимијјəт сəпələјэн инсандыр. Фəрəчлэрин шикəст етдиклэринə белəлэри мəлһəm гојурлар Кəзəl бир күлүстанын зинəти гызылкүллэрин боллуғунда олдуғу кими, чəмијјəтин, инсан коллективинин дə кəзəллији белə адамларын чохлауғундадыр. Һəsənзəдэ өз фəдакарлығы үчүн мукафат тəлəб етмир, сəэдəтдэн горхан вə гачан бир ирадəсиз дə дејилдир. Һəттə өз кедиши илэ дə о, Наркилəнин гəлбиндэ јаратдығы идеала бир эбədијјəт өмрү вермиш олур.

Пјесин конфликти дə лирик хүсусијјəт дашыјыр. Бурада чарпышан гəһрəманлар ачыг мејданда баш-баша кəлмирлэр. Мənəви драмы һэр ики гəһрəман дахилэн јашајыр.

¹ Ч. Чəфəров. Азэрбајчан театры. Бақы, 1974, сəһ. 255.

Пјесда символик бир сурәт вардыр—бој чичәји. Бој чичәји—инсанлар арасында нәчиб мәнәви бир мүнәсибәтдир. Бој чичәји—јахшы адамдан әбәди галан јадикар демәкдир, Пјесда бој чичәјини биз бпр нечә јердә мәнз бу мәнәларда көрүрүк.

Һәсэнзадә өз һәјат јолдашынын хатирәсини даим әзиз тутур. Бу хатирә дә бој ичәји кимидир: чохдан хәзәл ола да, әтри һәмишә тәзәдир.

Наркиләнин дә өз бој чичәји вар: атасымын хатирәси она ләјагәтлә јашамаға көмәк едир.

Бој чичәјинин әтрини унуданлар, она хәјанәт едәвләр исә һәјатда хошбәхт ола билмир, Нәзакәт мәнз бу чичәји тәһгир етдији үчүн бәдбәхтдир.

Бој чичәјисиз јашамағ чәтиндир. Онеуз инсан дахилән чырлашыр, мәнән кичилир вә ејбәчәр олур. Сарысач гызын фачиәси мәнз белә фачиәдир. Она көрә «фәрси планетдә» әбәди олан һеч нә јохдур, демәк, бој чичәји дә мәнәсыздыр. Һәр шејин өмрү бир ан гәдәрди. Һәјат бир ичим судур. Елә исә нә вәфа, нә һүнәр, нә сәдагәт вә севки? Сарысачларын һәјаты мәнз буна көрә чылыздыр. Онларын һәјатында бој чичәји чатмыр. Бој чичәјисиз исә хошбәхт ола билмәк мүмкүн дејил. Пјесда вәһид бәдһи мәнтигини ифадә вә тәсдиғ етдији бу идеја көзәлдир, ишығлы вә шаиранәдир...

Лакин бој чичәји јалныз көнүлдә горунан хәјал, тәкчә мәнәви бир әтир вә хатирә дә демәк дејилдир. Бизим әмәк вә зәһмәт адамларынын мәнәви көзәллији һәр јердә—күнләлик һәјатда, ишдә вә әмәлләрдә, гајғы вә рәфтар көзәллијиндә тәзаһүр едир. Наркилә белә бир көзәллији бүтүн мәнәсы илә, һөрмәтли бир завод директору олан Һәсэнзадәнин шәхсиндә тапыр вә илк дәфә раст кәлдији «ән јахшы» адамы севмәјә башлајыр. Оуну бу мәнәббәти мәзмунча мүрәккәбдир. Әлбәттә, бу мәнәббәт һәр шејдән әввәл көзәллијә, идеала, јахшы инсана мәнәббәтдир, тәмиз мәнәви бир мүнәсибәтдир. Лакин о, һәм дә тамамилә тәбини, дүнјәви, реал бир һисс демәкдир. Ахы, о, көзәл вә үлви шејләри бир јердә, анлә севкисини, кәбин, никаһ мәнәббәтини исә башға бир јердә ахтарыр. Бу тәмиз, доғручу вә романтик гызын һәм идеалы, һәм дә һәјаты бир јердә көрмәк арзусу мәкәр гејри-тәбиидир? Наркиләнин Һәсэнзадәјә мүнәсибәти мәнәббәтин бүтүн мәнәларыны ифадә едир.

Драматик сүжетин әсасында дајанан мәнәббәт дүјү-

мүнүн һәллиндә Наркилә тәк иштирак етмир. Һәсэнзадә өзү бу мәнәббәтә гаршы даһа күчлү бир чаваб мәнәббәти јашајыр. Бу икинчи мәнәббәтин дахили күчү вә сарысылары бәлкә дә Һәсэнзадәнин тәмкин вә дәјанәти архасында заһирән көрүнмәз олур. Әслиндә исә бу мәнәббәт даһа драматик вә һуманист бир сәчијә дашыјыр. Әкәр Наркилә бүтүн варлығы илә ишыға вә хошбәхт олмаға чан атырса, Һәсэнзадә өз мәнәббәтини һәмишә кими исә хошбәхт етмәк арзусуна вә мөгсәдинә табе едир. О, Наркиләни тәрк едир. Лакин кәнч бир гызын гәлбиндә ишығдан вә инамдан јандырдығы мәшәл о, кедәндә дә јана-јана галыр. Гыз һәјаты вә инсанлары бир заманлар атасынын севдији кими—бөјүк инсан мәнәббәти илә севмәјә башлајыр. Оуну тәлеји, варлығында баш верән дөнүшүн сәбәби гызы әһатә едән ичтимаи-мәнәви мүнәтдәки әлағә вә мүнәсибәтләрин мәзмуну илә шәртләнир. Бу әлағә вә мүнәсибәтләрдә ону әһатә едән мүнәтин өз әхлағи мәнзәрәси дә көрүнүр. Бу мәнзәрә—көзәлдир, оуну мәнәви ләјагәтини Һәсэнзадәнин тәмсил етдији әхлағи һәгигәтләрин көзәллији тәјин едир.

Пјес—форма, поетика бахымындан да јени, новатор чизкиләри илә диггәти чәлб едирди.

Өз јени әсәриндә И. Әфәндијев, һәр шејдән әввәл, драмы тәзәләмә тәшәббүсләри илә марағ доғурмушду. Бу тәшәббүсләр мәнәли иди вә бир чох чәһәтдән өзүнү тамамилә доғрулдурду. Сәһнәјә күлүшүн вә тәбәссүмүн әрифи кәлирди, һиссијат вә әһтирасын ше'ријјәти, поезијасы кәлирди. Мәнз буна көрә дә театрда шитлијә, бајағылыға әкс ифрат кими тамашачы бурада чохдан дарыхдығы нәји исә көрүр вә рәғбәтлә гаршылајырды. Тасадүфи дејил ки, әсәр әдәби ичтимаијјәт тәрәфиндән дә рәғбәтлә гаршыланды. Пјес һаггында јазылан рессензијаларын һамысында, демәк олар ки, һәтта бир алудәлик вар. Лакин биз пјес һаггында дејилән бүтүн тәрифләрә шәрик олмагла бәрәбәр, бу тәрифләри пјесин өзүндән чох, бу пјесин бизим театрда, драматуркијадә тәмсил етмәјә башладығы тәмајүлә, истигамәтә анд етмәк истәрдик. Елә бир тәмајүлә ки, бу тәмајүлүн «Сән һәмишә мәнмиләсән» әсәриндән һәлә јалныз рүшејмләри көрүнүрду.

Тәбиидир ки, һәр тәһгидчи, пјеси бир әсас мотивин ишығында шәрһ етмишдир. «Тәклик фачиәдир» мәғаләсинин мүәллифи (профессор Чәфәр Чәфәров) исә, бизчә, пјесдә јапышылмасы мүмкүн олан мотивләрин ән әса-

сындан жапышмышдыр. Биз мүөллийн тәклик һаггында тәкликдә башладығы дүшүнчәләри, шүбһәсиз, пјесин материалы илә бағлы бир шәкилдә, давам етдирмәк истәрди. Әлбәттә, бундан мәгсәд, театр фикримизин көркәмли мүтәхәссисинин тәклик әтрафында монологуну диалогга чевирмәк дејил. Мәгсәд—пјесин маһијјәтинә нүфуз едән ити бир фикрин гәләбәләриндән тәһлийин хејринә истифадо етмәкдир.

Фәрдијјәт вә тәклик проблеми инди мүасир модернист дүнијаны бүтүнлүкдә дүшүндүрән актуал бир проблемдир. XX әсрин доғурдуғу фәлсәфәләрин чоху мәһз тәклији дәринләшдирән вә мүтләгләшдирән фәлсәфәләрдир. Тәклијин ичтиман-фәлсәфи рәһнини изаһ едән чохлу әдәби мәктәбләр вә естетик чәрәјанлар да вардыр. Лакин буржуа әдәби-ичтиман фикриндә тәклик һәлә дә проблемдир, һәлә дә дүшүндүрүр, нараһат едир вә шәрһ олунур. Демәк истәјрилик ки, тәклик бир мөвзу кими мүрәккәб вә чәтиндир. Тәклији ичтиман-фәлсәфи бир проблем кими гојмағ, һәлл етмәк вә мүасир совет јазычысы платформасындан гәрбли һәмкарларга да чаваб вермәк драматургдан бөјүк сәнәткарлығ тәләб едир.

Дүнија әдәбијјаты тәклијин фәрдијјәтчилик мәзмунуну әкс етдирән чохлу фачиәләр таныјыр, тәклијин—ичтиман мәһкумлуг, бәшәри зәифлик, зәминсизлик, коллективсизлик, худпәсәндлик мәзмуну мүасир гәрб драмларында кениш јайлыб. Тәклик кечмишин чохлу классик драмларынын да ваһид мәнфи гәһрәманы кими өзүнү көстәрир. Лакин бизчә тәклијин «Сән һәмишә мәнимләсән» пјесиндә ифадо олунан мәзмуну бунларын һамысындан фәргләнир.

Һәсәнзадә коллективсиз, заводсуз вә фәһләләрсиз тәк көрүнмүр, лакин Хуршид ханымсыз, Ајдынсыз о, тәк көрүнүр. Тәклик Һәсәнзадәни тәкчә евдә, мәнзилдә јахалајыр. Биз ону өз дәрдини, өз гајғысыны киминлә исә бөлүшмәк истәјәндә тәк көрүрүк. Бу заманлар, адәтән, Хуршид ханымын хәјалы пејда олур вә тәклик шәрти оларағ силинир. Беләликлә, Һәсәнзадә үчүн тәклик «Хуршид ханымсызлығ» кими мәһналаныр. Хуршид ханым сағ галсајды, о, тәк галмазды.

Умумијјәтлә, әсәрдә гәһрәманлар чәмијјәтдә јох, шәхси һәјатда тәк көрүнүрләр. Нәзакәт дә беләдир. Наркиләниң «Тәк нијә олурдун, сән ки, ишләјирдин»,—суалына онун чавабы чох сәчијјәвидир: «Күндүзләр ишләјирдим,

кечәләр исә...» Демәк, Нәзакәтин дә тәклији сирдаш вә һәмдәрд јохлуғундан доған мәһнәви бир тәкликдир. О, һамымыза аид олан нәји исә итирдији үчүн јох, тәкчә она аид олан кими исә итирдији үчүн тәкдир. Ејни сөзләри тәклији «Һәсәнзадәсизлик» кими гаврајан вә јашајан Наркилә һаггында да демәк олар. Бу гәһрәманлар нә үчүн тәкдирләр? Бу тәклији әсастандыран вә зәрурәтә чевирән һансы ичтимаи, психоложи вә әхлағи мотивләрдир? Доғруданмы әсәр тәклији иттиһам едир вә тәклијин мәғлубијјәтини бизә көстәрир? Елә исә тәклијин өз конкрет мотив вә сәбәбләри илә бирликдә сүгутуну әсастандыран сүжет һансыдыр? Бу тәклијә гәләбә нәдә тәзәһүр едир? Ахы финалда Һәсәнзадә јенидән тәк галыр?! Хуршид ханымдан сонра о, биринчи дәфә тәк галмышды. Наркиләдән сонра икинчи дәфә тәк галыр. Сүжетин ифадо етдији мәнтиғ будур. О, ики дәфә тәк галан гәһрәмәна мәһәббәт бәсләмәјә, пәрәстиш етмәјә бизи һазырлајыр.

Әсәрдә јалныз мүсбәт гәһрәманлар тәкдирләр. Һәсәнзадә «Һәддиндән артығ јахшы» олдуғу үчүн тәкдир. Наркилә ејбәчәр бир мүһитлә гајнајыб-говушмадығы үчүн тәкдир. Нәзакәт Фәрәчә мәһнән јахынлашыб доғмалаша билмәдији үчүн тәкдир. Һәтта Сарытел гыз да өзү илә өз мүһити арасында там бир ујғунлуғ көрдүјү вахтлар өзүнү тәк һисс етмир, о да мәһз бу мүһитдән ајрыланда тәк галыр.

Демәк, өз сәадәтиндән әл чәкәнләр тәк галырлар. Идеала, бој чичәјинә әбәди садиғ галанлар тәк галырлар. Ахындан ајрыланлар, башга, даһа тәмиз, јүксәк мүһитә говушмағ үчүн әввәлки мүһитдән ајрыланлар әввәлчә тәк галырлар. Јүксәкдә галанлар тәкликдә галырлар! Јалныз һәр шеј адиләшәндә, үмумиләшәндә белә тәклик мәһв олур.

Јох, тәклик дүшмән дејил. Тәклик бу гәһрәманларын достудур. Наркилә фәрәчләрә, сурикләр мүһитинә гаршы мүбаризәдә тәклији бир гәләбә кими газанмышдыр. Һәсәнзадәнин тәклији мәһнәви бир гәһрәманлығы вә гәләбәни мүмкүн едән јекән сәбәб олмушдур.

Олур ки, мән нә Наркилә, нә дә Һәсәнзадә хәттиндә мәһв олан тәклијин мәғлубијјәтини көрмүрәм, тәнһа галмағын сүгутуну, прозасыны һисс етмирәм, өз фәдакарлығы, өз гәһрәманлығы илә һамыдан јүксәкдә дајанан вә мәһз јүксәкдә дајандығы үчүн тәкликдә дајанан ики гәһрәманын шәһнинә сөјләнән бир һимни, алғышы, маһныны

ешидирәм! Ешидирәм вә дүшүнүрәм: нә јахшы ки, Наркилә өз атасынын хәялы илә тәк галмыш, Фәрәчлә вә фәрәчләр мүнити илә гәйнајыб говушмамышдыр! Нә јахшы ки, Һәсәнзәдә тәкчә мәнәви мәнәббәтин нәш'әси илә тәк галмыш, амма ләјиг көрмәдији бир сәәләти севдији Наркиләјә гыжмамышдыр.

Одур ки, тамаша битир, лакин биз «тәклик мүсибәт-дир!»—демирик, «тәклик көзәлдир», «тәклик гәһрәманлыгдыр!»—дејирик.

Бу тәклик мәнәви һүнәрлә өдәнән, һаггы фәдакарлыг олан, көнүллү газанылан тәкликдир. Әсәрдә тәклијин мәнз гәһрәманлыг мәзмуну бој чичәји мөвзусу илә гәйнајыб говуша билди. Мәнв олан, басылан тәклик мөвзусу вә бој чичәји идејасы бир-бирини рәдд едәрди.

Мәкәр биз тәк галдығы үчүн Һәсәнзәдәни иттиһам едирик? Мәкәр биз Наркиләнин тәклији үчүн кими исә иттиһам едирик? Әксинә, биз онлары елә тәк галдыглары үчүн севмирикми? Финалда тәклик Һәсәнзәдәјә јарашыр, үфүгдә ән учада јанан улдуза, сәмада ән учада учан гартала јарашдығы кими јарашыр! Өз тәклијини о, јалныз өз әзәмәти илә бирликдә итирә биләрди...

Тәк—бүтүн аллаһлардан ажрылан Прометейдир; тәк—Фаустун замандан ажырыб—«сахлан!»—дедији бир андыр; тәк бәшәријјәтдән ажрылан гәһрәмандыр; тәкләр—бәзән бәшәријјәти архааларынча апаранлардыр...

Гејд етмәк ләзимдыр ки, бурада ичтимаи тәклик, коллективсизлик вә кимсәсизлик мәнәсында тәклик, «капитализмдән галан тәклик» иттиһам олунмур. Нә мүәллиф, нә дә биз Һәсәнзәдәнин тәклији үчүн һеч кәси вә һеч нәји иттиһам етмирик. (Әлбәттә, кортәбин әдаләтсизликдән—вахтсыз өлүмдән башга).

Бурада тәк галмаг—бој чичәјинә садиг галмагдыр. Бу тәклик—әслиндә ән бөјүк мәнәви бирлик демәкдир. Мәнз буна көрә Наркилә «Сән һәмишә мәнимләсэн!»—дејир. Мәнз буна көрә мүәллиф дә өз әсәринә башлыг сечәркән Наркилә илә бирликдә «Сән һәмишә мәнимләсэн»,—дејир. Бу исә «һеч заман тәк дејиләм»,—демәк дејилми?

Белә тәклијә биз мәфтун олуруг. Белә тәклији мүәллиф дә тәрәннүм едир. Тәклик бурада мәнфи гәһрәмана охшамыр. Јохса гәһрәманлары јалныз тәкләрдән ибарәт бу әсәр бизә бу гәдәр хош тәсир бағышламазды. Јалныз тәк гәһрәманлардан ибарәт бу пјеси тамашачы бу гәдәр

севмәзди. Јохса «Һәсәнзәдә нијә тәкдир?», «Наркилә нијә тәк галыр?»—суаллары чавабсыз галарды. Әсәрдә тәклијин мәнз гәһрәманлыг мәзмуну вар, мәнв олан тәклик мөвзусу вә онун социал-фәлсәфи сәбәвләри, коллектив вә тәк фәрд мүнәсибәтләри пјесдә јохдур.

Көрүндүјү кими, мүәллифин гәләминдә һәтта тәклик дә шаиранәләшир. Лакин о, ажры-ажры тәкләрдән данышыр, тәкләшмә, тәнһалашма бир һадисә, бир процес, бир һәрәкәт кими бәдиин, психолоји вә фәлсәфи тәһлилин объекти олмур: тәклик—фәрд вә чәмијјәт арасында әләгә вә бағларла шәртләшмир. Һәсәнзәдә тәкдир. О, бир заводдан башга завода кечәндә дә тәк олараг галыр. Нәзакәтин тәклијинин сәбәби ичтимаи көмәксизлик, јахуд Наркиләнин јохлуғу демәк дејил, одур ки, әсәрин сонунда Наркилә гәјыданда да о, јенә тәк галмагда давам едир. Һәмчинин, Наркилә үчүн дә тәклик јалныз «коллективсизлик» демәк дејил ки, ону коллективә, завода кәтирмәклә һәлл олунсун. Бу тәклик—«Һәсәнзәдәсизлик» демәкдир. Јәни, јалныз сәнә мәхсус мәнәви ишыға, инсан гәјгысына, үнсәјјәтә вә тәбәссүмә олан һәсрәтдир. Одур ки, мәнз белә бир «һәсрәт» вә «завод» мәфһумлары о гәдәр дә јахын мәфһумлар кими сәсләнә билмирләр. Шүбһәсиз, Сарытел гызын завода кәлмәсиндә бир мәнә вар: о, өз мүнитини—тәклијинин мәнбәјини дејишир. Наркиләнин, әләхүсус исә Һәсәнзәдәнин ифадә етдији тәклији доғуран дәрин әхлаги, мәнәви-психолоји зиддијјәтләри һәлл етмәк үчүн исә завод финалы, шүбһәсиз, өзүнү доғрултмур. Финалда завода кәлән дә тәкдир, заводдан кедән дә. Шүбһәсиз, фәрдијјәт вә тәклик проблемини, бизим техники үнсәјјәт әсрини бүтүнлүклә дүшүндүрән бәшәри бир проблема Наркиләни јалныз завода тапшырмагла һәлл олунмуш һесаб етмәк дә пјесин бәдиин мәнтигиндән доғулан гәнаәт кими сәсләнмәзди.

Наркилә мөвзусу ишыға вә сәәдәтә тәшнәлик мөвзусу иди. Лакин хошбәхт олмаг, һәр шејдән әввәл, ләјагәтли вә намуслу олмағы нәзәрдә тутур. «Бој чичәјиндән, вичдан вә мәсләк бүтөвлүјүндән кәнар там сәәдәт јохдур. Драматургун јени пјесиндә—«Унуда билмирәм» (1968) әсәриндә дә мәнз бу дүшүнчәләр давам етдириләр.

Конфликт дахили һиссләрин зиддијјәт вә тоғгушмалары шәклиндә тәзаһур едирди. Бурада һәр шејдән әввәл Нәрминлә Нәрмин, Камранла Камранын өзү гаршы-

лашырды. Драматург мәнәви бүтөвлүжүн көзәллижини мәнәз дахилән баш верән әхлаги чәтинликләр вә бүдрә-мәләр үзәриндәки гәләбәләрин көзәллижи кими әјаниләш-дирирди. Нәрмин сон сәһнәни артыг сынаглардан чых-мыш, мәнәви чәһәтдән камала чатмыш бир гәһрәмән кими тәрк едирди.

Нәрмин дахилән тәшәккүл просеси кечирән, дәјишән, динамик бир сбраздыр. Илк сәһнәләрдә о, сәрбәст дүшү-нән, шылтаг, әркөјүн бир профессор гызыдыр. «Назик вә кәсикбурун чәкмә» Нәрмини Камранын «узаг сәфәрләр үчүн жаранмыш» дурналар һаггындакы сәһбәтиндән да-һа чох әјләндирир.

О, Камраны китабларда охудуғу гәһрәмәнлар кими севир, ону чанлы, реал бир һәјат кими гәбул етмәјә исә һәлә һазыр дејилдир. Көзәл һиссләрин шәрәфинә һәлә-лик јалныз гәдәһ галдырмағы бачарыр. Анд ичдији сағ-лығы һәјата кечирмәјә исә онун күчү чатмыш. Гыз һәја-тын чәтинликләри илә аддымлајанда јох, рәгсин ритмлә-ри алтында фырлананда хошбәхтдир, зөвг дүјур, «космо-са учур». Илк дәфә Камрандан о, мәнәз рәгсин думанлы һавасында әјрылыр, ајылыб баһанда исә Камран артыг јохдур. Рәсмијәтләрә мейдан охумаг вә сәдагәтини сүбут етмәк үчүн кечә Камранла тәк галмаг Нәрмин үчүн өз мәнәббәтнини чәтин мәнәви мүбаризәләрдә горумагдан даһа асандыр. Онун Камрана тәкрар-тәкрар «мән сәни, јалныз сәни севирәм, аңчаг сәни»—демәси дә сәдагәт ан-дундан чох севкиси үчүн дахили бир горхунун вә шүб-һәнни етирафы кими сәсләнир. Гыз өзү һисс едир ки, Чә-милини онда ојатдығы дахили тәләтүмә вә һиссләрә гар-шы мүбаризәдә о, зәһф вә көврәкдир. Одур ки, о, Кам-рана тез говушмаг, онунла бирләшмәк вә «Чәмил» адлы бир тәһлүкәдән бу јолда хилас олмаг истәјир. Чәмил һә-лә бүтүн силаһлары илә һүчума кечмәмиш Камраныңкы олмаг, еһтијат, горху гаршысында имтаһанын, сынағын јүңкүлүнү, асаныны сечмәк истәјир.

Чәмил Нәрминә бүтүн дахили-руһи аләми илә сонра-дан јадлашдығы кими, Камран да она әсл мәнәда сон-радан доғмалашыр. Камран сәдәләвһ, әркөјүн, лакин өзүнә гаршы һәмишә сәмими Нәрминин әмәли идәалы ола билмир, камала чатмыш, ојанмыш Нәрминин исә әсил идеалына чеврилир.

Чәмил Камранын тәмсил етдији әхлагын әкс гүтбүн-дә дурур. Чәмил космосла, Камран исә һүгуг елми илә

марагланыр. Онун әхлаги мөвгеји ајдындыр: инсанын вә-тәндашлыг вичданыны, әсрин әхлаги идеалларыны тап-дајан елм мүгәддәс тугула билмәз. Пјесдә әхлагла вә вичданла һәр чүр сазиш әлејһинә үсјанла долу сөзләрин конкрет үнваны вардыр. һәјатда ән'әнәви әхлагын бир сыра идеалларыны бу күн үчүн кәрәксиз вә ағыр бир јүк кими чийиндән атан вә буну бир фәлсәфә илә «әсаслан-дыран» чәмилләр дә јаранмышдыр. Бу чүр мүасир «ин-теллектуал мешшанлыг» хүсусилә тәһлүкәлидир. Чүңки бурада ағыл да, интеллект дә мешшанлығын күчүнә чев-рилир. Тәсәдүфи дејил ки, Чәмил заһирән һеч јердә күч-сүз вә силаһсыз көрүнмүр. Лакин камала, әхлаг тәмиз-лијинә әсасланмајан гәһрәмәнлыг јохдур. Сонда нә Нәр-мин, нә Мөвсүмзәдә, нә дә драматург Чәмили бағышла-мыр.

Финал Нәрминин гәләбәси илә битир. Кимин үзәрин-дә? Шүбһәсиз әввәлки Нәрмин үзәриндә! Одур ки, бу гә-ләбәдә өзүнә зәфәр чалан бир гәлбин иштирабыны, кәдә-рини дә һисс етмәк чәтин дејилди.

Һәр шеј үчүн, ән чох исә ләјагәт вә шәхси һәрәкәтләр үчүн мәнәви чавабдеһлик, әхлаги мәс'улијәт вә борч һисси бир вәтәндашлыг проблеми кими «Мәнв олмуш күндәликләрдә» (1969) дә давам етдирилир. И. Әфәнди-јев драматуркијасынын таныш, ән'әнәви үнсүрләри бура-да да вардыр: уғурсуз севки, сәһвләр фачиәси, кәдәрли, лакин никбин перспективли финал. Дахили психоложи конфликт «күндәлик»дә әксини тапан романтик хәјаллар-ла һәгиги мәншәт арасында гурулур. «Күндәликләрдә» һәјатын, поезија илә чанлы керчәклијин тоғушмасы һа-дисәси баш верир. Сонда күндәликләр јаныр, мәнв олур, лакин бу «күндәликләрдә»ин мәнви дә тракик гәһрәмән-ларын мәнвинә бәнзәјир: кағызлар, вәрәгләр од тутур, сәтирләр һәкк олунан арзулар, поезија исә јашајыр, га-либ кәлир вә дахили, мәнәви бир ишыг кими, һәјатын адилији, прозасы әлејһинә әкс бир гүтб кими пјесин тәб-лиғ етдији әхлаги-естетик мөвгеји ифадә едир.

Мәнв олан, јанан ики «күндәлијин» ишығында көрү-нән ики әсас һадисәдә, ики драматик тарихчәдә һәм дә психоложи конфликтин әхлаги мээмуну ачылыр. һәги-гәт арзулары, күнләр күндәликләри тәсһил едир, «күндә-лик» гәһрәмәнлары һәјат гәһрәмәнларына чеврилрләр— конфликтин һәлиндә реаллашан әсас драматик һадисә, баш верән естетик вагәә бундан ибарәт иди. Характер-

ләр, психолокија, мәнәвијат вә еһтираслар да әсәрдә бу вагееһнин кедиши процесиндә шәрһини тапырды. Бу процесдә «күндәликләр»и јазанлар да, бу күндәликләри мәнв едәһләр дә әсл даһили аләмләри илә көрүнә, тәзаһүр едә билдирдиләр. Әсас гәһрәманлардан һеч бири бу вагеејә һазыр, формалашмыш гәһрәман кими даһил олмурду. Идеал әхлаги мүнәсибәтләр өзү-өзлүјүндә драматургу аз мәшғул едирди. Ону ән чоһ дүшүндүрән ади әхлаги мүнәсибәтләрин камала чатмасы, бәдһин-психоложи бир һадисә кими бу процесин, чеврилмәһнин вә камала чатмаһнын өзү, чәтинлији, мүрәккәблијидир. Тәсадүфи дејилдир ки, бу пјесләрин сонунда тамашачы һәмишә сәһвләрдән тәмизләһән, даһилән јашадығы мәнәви тәкамүлдә јени бир әрәфәһнин сәрһәддиндә дајанан, сабаһлы, кәләчәкли гәһрәманларын сурәтләри илә раслашыр. Адәтән белә әсәрләрдә финал драматик сонлуг кими јох, јени бир һәјата пролог кими, даһили бир бөһранын һәлли, тәрәддүд вә зәһфлијин дәф'и, ләғви кими мәнәланыр.

Пјесин марағлы сурәтләриндән бири олан Анчел күндәлик јазмыр. Лакин онун да тәрчүмеји-һалы һәјатын өз әли илә јазылан ибрәтли бир күндәлијә бәһзәјирди. Һәм дә әсл тракик нотлар мәнз бу күндәлијин сәһифләриндә сәсләһир. Мүәллифи һәлә кәнч икән һәјатын дибинә, чиркабына булашмаға мәрүз галан бу гадынын гәлбһини дәрһнлијиндә кизләһиб горуһан ишыг, дирилик, һәјат күчү марағландырыр. Һәм дә бу ишығын, дирилијин вә һәјат нәфәһинин күчү әдаләтләрин чинајәтләринә гаршы јөнәлән гәзәһин вә нифрәтин күчүнә чеврилә билдији үчүн әсәрдә әсас һуманист вә әхлаги мүндрәһчәһи, иттиһам вә ифша пафосуну өзүндә чәм едир. Мәнәзи аһизлијә, икһүзлүлүјә, идеалсызлыға гаршы Фәридәһнин мөк-тәб достларынын мөвгәјини Анчел Фәридәһән даһа јүк-сәк гижмәтләндирир вә пјесдә Әдаләт конфликтинин һәл-линдә әсас рол ојнајыр.

Тамашада мүасир кәнчлијин бәшга бир гһемһинин сурәти Саваланын вә Гәһимәтин симасында верилмишди. Әкәр гызлар һәјатда шәхсән хошбәхтлик үчүн нә исә ахтарыр вә «өзләри үчүн сәадәт» уғрунда мүбаризәдә сәһвләр едирдиләрсә, бу кәнчләрин «өзүм үчүн сәадәт» шуәры јохдур. Вәтәндән кәһар, доғма халғын мәнәфәјиндән узаг «сәадәт» вә «көзәллик» анлајышыны онлар танымырлар. Саф әмәјин, намуслу зәһмәтин әхлағыны тәмсил ерән бу әсл һәјат гәһрәманларыны мүәллиф әдаләт-

ләр һагғындакы сәһв, бәзәкли тәсәвүрләрә гаршы гојур вә онлары јанылап, сәхәләвһ јох, камала чатмыш, ојанмыш гызларын идеалына чевирир...

И. Әфәндијевин илк комедија әсәри олан «Гәрибә оғлан» исә (1973) шән, ишыглы бојаларын, никһин рәһк-ләри үстүһлүк тәшкил етдији халис лирик комедија иди. Драматург бу әсәрдә дә өз үслубуна садиг галмыш, кәнчлијин еһтирас вә арзуларындан, халғлар достлугунун тәнтәнәһиндән бәһс едән мүасир руһлу мәнәһкә јарада билмишдир. Әсәрин комик сүжети илә ашкарланан һәгигәт одур ки, «гоһа» вә мүнәфизәкар мешшанлығын «мүасирләшмәк» иддһасы јалһыз заһири дәбдә, модала өз әкһини тапа билир, мәнәјјәтчә исә о, һеч заман дәјишмир, идеја-әхлаги бир кејфијјәт кими мешшанлыг һәр јердә вә һәмишә едә мешшанлыг олараг галир.

Мешшанлыг өз тәзаһүрү үчүн үфүг вә мејдан тапа билдикдә, мүәјјән «микрo мүнитдә» нормаја чеврилдикдә исә әхлаги учалыг вә мәнәви тәмизлик «гәрибәлијә» чеврилди! Бу заман һәлә дәрк олунмамыш мешшанлыг карјеристә өз карјеризмини, обывателә обывателлијини кизләмәси үчүн пәрдә кими ләзым олур, парчаланан, бир кәһара тулланын мешшанлығын пәрдәһи архасындан исә һәр шеј олдуғу кими көрүнүр: јалан вә әјрилик, рија вә икһүзлүлүк. Мәнз бу заман «гәрибәликдә» «һәгигәт» бир-бири илә јерләрини дәјишир, һәрәһи өз һәгиги мөвгәјиндә вә мәзмунунда көрүнүрләр.

Илјас Әфәндијевин јарадычылығыны заман мүнәсибәтдә бир хусусијјәт һәмишә габарыг характеризә едир— мүасирлик! О, мүасир олмајан пјес, мүасирлијә хидмәт етмәјән нәср јазмамышдыр. «Маһны дағларда галды» пјеси дә тарихи мөвзуда јазылса да, бу әһ'әнәһнин позулмасы демәк олмады. И. Әфәндијев һәмһин әсәриндә дә өз үслубуна вә гүввәтли мүасирлик һисһинә сәдагәтини го-рујуб сахлады.

Мүасир идеалларымызын тәдгиги бу пјесдә дә давам едир. Лакин бурада мүәллифи артыг һәмһин идеалларын идеја-тарихи көкләри, зәһини, бу идеаллар үчүн мәнәви мүбаризәһизин гурбанлары, ингилаби гәһрәманлыг мөвзусундакы даһили, кизли мәнәна, лирик вә тракик нотлар дүшүндүрүр. Өзлүјүндә епик һадисәләр, ачыг ичтһам веруш сәһнәләри јох, онун мәнәви аләмдә, мәнәви конфликтдә әкһи дүшүндүрүр. Даһа доғрусу, ингилабын, ичтһам-сијаси дөјүшләрин даһилдә, руһи-мәнәви аләм-

дә, фәрди талеләрдә давамы бу пјесин әсас мөвзусуна чеврилр. Фәрди таләјә мүнәсибәт мөвзусу пјесдә ичтиман, күтләви гәһрәманлыг мөвзусу илә даһа мүрәккәб, психоложи чәһәтдән даһа мә'налы бир шәкилдә гәјна-җыб-гарышмыш олур.

Тарихә мүнәсибәтин мүасирлији бахымындан Ничат сурәти дә өз бәдин сәләфләриндән фәргләнирди. Әввәлки тарихи-ингилаби тамашаларда күтләнин, халгын таләји проблемни бә'зән фәрдин дахили-мә'нәви аләмнә марагын нисбәтән зәифләмәсинә сәбәб олурду. Фәрди аләм илә ичтиман идеаллар арасында мүрәккәб, диалектик дахили-мә'нәви бағлары тәһлилә мејл индики сәһнә сәнәтиндә даһа мүасир истигамәти ифадә едән мәзијјәт ки-ми гәјмәтли иди.

«Маһны дағларда галды» әсәри И. Әфәндијевин мәһз мүасир мөвзулу пјесләринин наилијјәтләри зәмининдә јазылмышдыр. Бөјүкбәј вә Фәхрәндә сурәтләри јалпыз характерләринин мүрәккәблији, јенилији илә јох, тәмсил етдикләри ичтиман дөвр вә тәбәгә мә'насында да Азәрбајчан мүлкәдарлыгынын әввәлки драм әсәрләриндәки сурәтләринин ејни дејилләр. Бөјүк бәј амансыз, гәтијјәт-ли вә гүввәтли бир характер иди. Бунун нәтичәсидир ки, әсас мүсбәт гәһрәман ки-ми верилән Ничат ингилаба гаршы јалпыз өз фитри стихијасы, кортәбни синфи инстинктләри илә јох, өз мәфкурәси вә интеллект илә дә мүбаризә апармағы бачаран даһа горхулу бир рәгиб үзәриндә гәләбә чалырды. Бу исә һәмни гәләбәнин бәдин-естетик мә'насыны вә тә'сирини гат-гат артырырды. Естетик идеалын бөјүк гәләбәси үчүн бөјүк еһтираслы гәһрәманлар вә характерләр јаратмағ үсулу өзүнү доғрулдурду.

Шаһназ сурәтиндә өз синфиндән ајрылмағын әзаблары, онун чәтин сынағлары вә фәчиәси дахили-әхлағи бир ганунаујғунлуғ ки-ми ачылыр вә о, гүввәтли фәрди характер чеврилә билирди.

«Маһны дағларда галды» пјеси тарихи мөвзуда јазылса да вә јахын тарихи ингилаби кечмишимизи әкс етдирсә дә, әсәрин мәркәзиндә конкрет тарихи шәхсијјәт јох, бәлкә конкрет-тарихи эпоха дурурду. Марағлыдыр ки, И. Әфәндијев әсасында тарихи шәхсијјәтин дајандығы илк пјесинин гәһрәманыны да Азәрбајчан гадынларынын сырасындан сечир вә гадын гәһрәманлы илк Азәрбајчан тарихи драмыны јарадыр. Шаирә вә дөвләт хадими Натәванда о, јүксәк дахили аләмли, сафлыг, хејирхәһлыг вә

фәдакарлыг еһтираслары илә ашыб-дашан мүасир гадын гәһрәманларынын милли-мә'нәви сәләфини, әхлағ вә мә'нәвијјәт мәншәјини, Севил, Алмаз, Сәлимә, Наркилә, Шаһназ ән'әнәләринин гәдимлији вә фәсиләсизлији идејасыны ифадә етмәји гаршыја мәгсәд гојур. Әсас тарихи вә биографик деталлара сәдагәт горунуб сахланса да, мүәллиф тарихи һадисәләрин ифадә етдији социал мәнтиги, психоложи ганунаујғунлуғлары бәдин тәхәјјүлүн имканлары илә тамамламағ вә баша чатдырмағ јолу илә кедир. Натәваны һәм доғма вә фүсүнкар Шушанын, һәм дә бүтүнлүкдә мәһкум, тракик талели, парчаланмыш Азәрбајчанын таләји, гәјгысы ејни вахта вә ејни дәрәчәдә нараһат едир. Биз ону һәм мүдрик, вәтәнә вә халға бағлы ичтиман хадим, һәм дә һәссас вә зәриф бир шаирә, гадын вә ана ки-ми таныја вә севә билirik. Иран шаһзадәси Бәһмән Мирзәјә милли гүрур вә ләјагәт дәрсини дә, һәрби забит, чанишин јавәри Хасаж Усмијевә вәтәндашлыг вә вәтәнпәрвәрлик дәрсләрини дә шаирә гадын Натәвән верир!.. Бунунла белә, бу әсәрдә дә драматург бир тарихчидән чох, бир психолог оларағ галыр. Күчлү мүасирлик дүјғусу бу пјесдә дә И. Әфәндијев бу күнүн ән актуал әхлағи вә социал проблемләриндән узағлашмаға гојмур.

Әхлағ вә мә'нәвијјәт проблеми И. Әфәндијев јарадычылығынын сон дөврү үчүн сәчијјәви олан диқәр бир пјесдә — «Бағлардан кәлән сәс»дә јенә дә мүасирлијин материалында галдырылыр.

Һәминшә олдуғу ки-ми, И. Әфәндијевин бу пјесиндә дә садә, лакин ишығлы бир сурәт вар: Ширин киши... О, вахтсыз чөкән гара булудлары үфүгдән дағыдыр вә бағларын «булудсуз сәмасы» кешијиндә дурур. Әслиндә «бағлардан кәлән сәс» елә Ширин гочанын сәсидир.

Бу булудлардан Ваһидин—совхоз директорунун һәлә хәбәри јохдур. О, өзүнү намуслу бир аилә вә идарә башчысы сајарағ мәмнун вә хошбәхтдир. Ики јубиләји ејни вахта гејд етмәјә һазырлашыр: аилә һәјәтынын вә үғурлу эмәк фәалијјәтинин илдөнүмүнү. Лакин һадисәләрин бүтүн сонрақы кедиши көстәрир ки, Ваһидин һәр ики сәадәти бир хәјал имиш.

Планы «чыр шәфтәлиләрин», аилә һәјәтыны исә «чыр мәһәббәтин» һесабына тә'мин етмәк олмас—бүтүнлүкдә ичтимай-мә'нәви һәјәтымызда кејфијјәт амалинә доғру дөнүшүн әсас әләмәтини ифадә едән бу фикир пјесдә дә идеја-бәдин ләјтмотивин әсасында дурур.

Эхлагч тэмизлик мөншэтэдэ дэ, ичтимаи хэјатда дэ ејни дэрэчэдэ вачибдир. Јалһыз бу аһанкэ чаваб верэн шэхсијјэтин сээдэти бир хэигэтдир. Пјеслэ хэр кэсин хошбэхтлији һэмин мејарын сынағындан кечэрэк тэсдиг, јахуд да инкар олунур. Вичдан мэс'улијјэти, эхлагч идеаллар үчүн мэ'нэви чавабдеһлик тамаһа, мэнфээткирлијэ, сахтакарлыға, мешшанлыға гаршы гојулуур.

Јалһыз фэрди мэнәфедэн учада дурмаг инсаны јүксэлдир. Эсэрдэ бу бэдиин нијјэти билаваситэ ифадэ едэн Камандар вэ Фэрэһ сурэтлэридир. Тэсадүфи дејил ки, онларын мөвгеји Ширин киши илэ дэрһал бирлэшир. Хэр үчү бағларын кешијиндэ дајаныр вэ һэтэм—Губуш психолокијасына гаршы чыхыр. Чүнки Фэрэһкил билирлэр ки, бу «гурумуш адамлар» да бағлардакы гурумуш ағачлар кимидир. Эввэлчэ Губушдан вэ һэтэмдэн башламаг чэмијјэти илк нөвбэдэ бунлардан «алаг етмэк» лазымдыр. Мэһз бунлар этрафын саф һавасыны позур, бағларын мүгэддэслијинэ хэјанэт едирлэр.

Чэмијјэтин «чирлашмыш, хэстэ мејвалэри» сырасына Күлчан да дахилдир. Элбэттэ, Губуш, һэтэм вэ Күлчан бир-бириндэн фэргли, фэрди сурэтлэрдир. Бир еһтирас кими тамаһкарлығын вэ һэфсин психоложи шэрһи үчүн үч мүхтэлиф ачары мүэллиф бу үч сурэтин тимсалында ахтарыр.

Ваһид бу мүхтэлиф хэтлэрин сүжетдэ бирлэшиб кэшидији образдыр. Лакин јекнэсэклик, адиллик вэ мешшанлыг әлејһинэ хэјэчаны, эн фәал, мүбариз мөвгеји эсэрдэ о, ифадэ етмир. Ширинин, Камандарын, Фэрэһин тэмсил етдији чэһһэни мешшанлыг илэ зиддијјэтин эсас гүтбү кими өн плана чөкмөклэ мүэллиф һағлы хэрәкөт етмишир. Ваһидлэ Күлчанын аилэ драмы исэ хэигэгтлэ сахтакарлыг арасындакы бу үмуми эхлагч конфликтин конкрет, фэрди тэзаһүрлэриндэн биридир.

Күлчан драматургун Сэријјэ, Күләбэтин типли гәһрәманларындан принципчэ фэрглэнир, о, мәнфи характерли гадынын образыдыр.

«Хэјанэт» сөзү онун Ваһидэ вэ Камандара мүнәсибәтинин мээмунуну там вэ ахыра гэдэр ифадэ едэ билмир. Нэ әринэ, нэ дэ сәнэтинэ үрәкдэн бағланмадан јашамагла әслиндэ о, өзүнэ дэ, аиләсинэ дэ чоһдан хэјанэт етмишир. Камандарын кәлиши илэ бу «хэјанэт» јалһыз дәрк олунур вэ үзэ чыхыр. Јә'ни Камандара мүнәсибәтинин ишығында онун Ваһидэ мүнәсибәтинин сахталығы

көрүнүр; вәссалам. Ваһидин итирдији сахта аилэ сээдэти, газандыгы, дәрк етдији исэ ачы, лакин реал бир хэигэгт олур...

Шэхси вэ ичтимаи сээдэтин гајнајиб-говушмадығы мөһөббәт јарымчыгдыр. Мэһз бу эхлагч вэ естетик хэигэгтлэрин нэтичәсидир ки, Ваһид нэ аилэдэ, нэ дэ ичтимаи хэјатда өз сээдэтинин тапа билмир. Наркиллэ һәсәнзәдәнин кәнч вэ көзәл оғлуну јох (чүнки гурбан тәләб едэн, тәмәннасыз, фәдакар мөһөббәтэ бу кәнчин еһтијачы јохдур) онун өзүнү севир; Фәридэ Әдаләтлэ, Нәрмин исэ Чәмиллэ хошбэхт ола билмир. Намусла газанылмајан мадди рифаһ хошбэхтлијэ кәтириб чыхаран мүгәддәс јол дејил, әксинэ, мэ'нэви мискилијэ апарыр.

Мэһз намусла јашамаг мотиви бу пјесләрдэ мәнэви гәһрәманлыг мотиви кими шэрһ олунур. Мөһөббәт вэ эхлагч-мәншәт мөвзусу ваһид бир вәтәндашлыг мөвзусу сәвијјәсиндэ мәнәли көрүнэ билир. Дахили тамлыг вэ бүтөвлүк ахтарышларында гәт етдиклэри јол бу гәһрәманлары өз һагиги маһијјәт вэ «мән»лэринэ кәтириб чыхарыр. Эхлагч конфликтин һәлли процесиндэ эн бөјүк «хошбэхтлик» вэ эн гиймәтли не'мәт кими бу гәһрәманлар мэһз өзлэрини, өз ләјагәт вэ шэхсијјәтлэрини дәрк едирләр!..

Илјас Әфәндијевин кәнчлэри, ахтардығлары ишығы кәнарда тапмырлар: кәнарда јанан ишыг онлара өз дахилләриндэ кизләнән көзәллији көрмөк, танымаг үчүн лазым олур. Үрәјин дахили, кизли гатлары ашкара чыханда исэ һэмин пјесләр артыг тамамланмыш олурлар. һәсәнзәдэ мэһз белэ бир мәнэви вәзифәни јеринэ јетирдикдән сонра Наркиллэни тәрк едир. Мүэллиф өзү дэ һәмшә вэ хәр дәфә мэһз белэ бир мәнэви вәзифәнин ичрасындан сонра (јалһыз бу заман) өз гәһрәманларыны тәрк едир!

Тэсадүфи дејил ки, бу пјеслэрин әксәријјэти мәнэви интибаһ акты илэ тамамланыр. Хәр шеји эхлагч амил, шэхси мәнэви мэс'улијјәт, «мән»ин дахили ирадәсинэ инам һәлл едир. Инзибати тәдбир, мәһкәмэ вэ ичләс финалы, үрәјин, һиссин хэигәти сәвијјәсинэ галхмајан шүар, қағыз, анкет хэигәти бу пјесләр үчүн гејри-сәчијјәвидир. Бу пјеслэри чох чәһәтдән тәнгид етмәк олар. Тәкчә бир чәһәтдән башга—сәмиликдән.

Илјас Әфәндијев драматуркијасынын бүтүн эсас мотив вэ үнсүрлэринин иштирак етдији, драматургун бү-

төвлүкдө сөһнө төчрүбәсинин ашкар һисс едилдиҗи сон пјеси—«Бүллур сарај»да эсәри—һәм драматуркија, һәм дә театр һәјатымызда марағлы һадисә олду. Бу пјесдә драматургун сәмәрәли бир мүасирлик, ахтарышлары, һәјата, ичтиман мәншәтә вахтында, чәсарәтлә нүфуз етмәк ән'әнәси бир даһа өз тәсдигини тапды, һамыны нараһат едән әхлаги проблем әтрафында драматургла үнсижјәт акты јенә дә уғурла баша чатды.

Будур, ағ, бүллур тағлар алтында гара бир хәјанәтин кабусу кизләһнр. Драматик сүжет бүллур сарајдакы бу горхулу сакинни—хәјанәтин үзә чыхмасынын тарихи илә башлајыр. О, јахына вә узаға, саф, намуслу адамларын төһәффус етдији тәмиз һаваја һарам вә таман зәһәри дағдыр. Сөһнәдә вичдан әлејһинә гәсд баш верир вә тамаша бу мән'әви сун-гәсддин ичтиман мәншәтдә, аилдә, мәнһәбәттә доғурдуғу шүүр вә әхлаг драмыны тәсвир едир.

Лакин финалда биз бир јох, ики сарајын сүгутуна шаһид олуруғ: Гәдимлә Ағаһүсејнин рүшвәтдән вә һарамдан тикдији сарај өз көлкәсини һәбиблә Ајнурун һәгигәтән бүллур сарајы үзәринә салыр вә пјесдәки «учулан сарајлар» мөвзусуна фачиә нотлары ашыламыш олуру. Үчүнчү сарај—Гөнчә ананын сарајыдыр. Ишыгла вә сафлыгла долу олан, эбәдијјәт вә сабитлик ифадә едән мүгәддәс ана мәнзилдир. Сөһнәдә јалһыз рампалар јох, һәм дә һиссләр, еһтираслар бу сарајларын бүллурунда сына вә һәрәсиндә бир чүр әкс олуна билир.

Бүллур тифағын дағылмасы тарихини бүтүн сакинләр бир мүсибәт, тәкчә Ајнур исә кәдәрли, фачиәли бир гәләбә кими јашајыр. Бүтүн тамаша боју Ајнурун вә сарајын тәлеји кәсишир вә говушур. Чәмијјәттә баш верән вә чәмијјәтин идеаллары әлејһинә чеврилән хәјанәтә ән бојүк е'тиразы әдиб мәнһ олан, нәчиб, ишығлы бир севкинни тәрәннүм етмәк јолу илә билдирир.

Әсәрдә баш гәһрәман ме'мар кими верилсә дә сүжет иншаат проблеми илә бағлы олса да, артығ көрдүјүмүз кими, бурала тикинти мејданы—инсанын мән'әви әләмидир, мәтләб вә мөвзу—өмүрдә, тәләдә тикилән вә учулан биналардыр. Илјас Әфәндијев һәмишә рәһбәр тугдуғу бәдин үслуба вә әгидәјә јенә дә садиг галыр, әхлаги проблеми вахтында, чәсарәтлә галдырыр вә тамашачыны театрла ақтуал диалога дә'вәт едир. Чәмијјәттә вә шәхсијјәттә мүасир мән'әви вә әхлаги сәрвәтләр, һәгиги

вә јаланчы сәадәт ахтарышы, инсаны учалдан вә алчалдан әгидә вә еһтираслар бу диалогун әсас предмети кими сечилир.

«Бүллур сарај»да јетишән мән'әви иртича ичтиман әхлаға, адамлар арасында вичдани—инсани чавабдеблик вә борч дүјүсуна гаршы чеврилир. Бу һавада һәфәс аланлар хошбәхт ола билмирләр. Онлардан һәрәсинин өз хәјанәти вә она мүнәсиб бир мүсибәти вардыр. Ағаһүсејн вә Гәдим, Сәләгәт, Фариз вә Чәваһир—һәрәси бир чүрә бәдбәхтдирләр. Онларын һәр шеји, һәтта мөшшәһлиги да сахтадыр, јыртычылығын, оғрулуғун, чәмијлијин бүрүндүјү бир маска, әлизјрилик, хәјанәт, түфәјлилик вә рија васитәсилә газанылан бир «рүтбәдир». Гејд етмәк ләзимдыр ки, театр, актјорлар пјесин сосиал мәзмунуну даһа да габартмағ, сәрт реалист үслубда тәғлим етмәк јолу илә кедирләр.

Сөһнәдә али мән'әви бир мөшшәһлиги јох, һәр һансы мән'әви сәрвәтә гаршы чеврилән хәјанәт акты баш верир. Вә тамаша бу хәјанәт әлејһинә бәдин-әхлаги үсјән, еһтираслы иттиһам акты кими давам едир. Оуну зирвә мөғамында Ајнур (А. Пәһәһова) вә оуну мәнһәбәт драмы дајаныр. Режиссор (Ағакиши Қазымов) Ајнурун сәһвини вә изтирабыны, оуну бүллур гәфәсдән хиләс олмаға тәшнәлијини әсас ләјтмотив кими сечир вә А. Пәһәһова өз ролуну һәм даһилән, һәм дә заһирән сәрт, тәзадлы, експрессив үслубда, максималист психоложи ачарда рәсм едир. Бу ифадә Наркиләдән Ајнура гәдәрки бүтүн ролларын сөһнә төчрүбәси вә сәнәткарлығы һисс олунур. Илк сәһнәләрдә о, шән, гајғысыз вә фираван бир јенијетмәдир. Бүтүнлүкдә һәјаты да өзү кими чинс шалварда вә түл кофтада көрүр: шәхси машыны вә үч дублјонкасы вар. Вәтәнә, халға, иһнә мәнһәбәти, намуслу олмағы «көһнә психолокија» адландырыр. Бир дәфә һәтта мәчлисдә «Иран шаһзадәси» илә ону гарышығ салырлар. Ајнуру јухудан ајылдан итирдји мәнһәбәт олур. Ајыланда исә көрүр ки, бүллур сарајын диварлары бүллурдан јох, дәмилдәндир. Ону вә бачысыны һәјатдан, дунјадан вә чәмијјәттән ајыран бу дәмил һасарлар олуб. Гәфәсдән чыхмағ, илк севкинни сафлығына гајытмағ үчүн Ајнуру бүллур күләфирәнкилә әсир гуш кими чырпыһыр. Лакин о, һәбиби ахтараркән Бајандура (Јашар Нурјиев) раст кәлир. Бу гоһум кәнчи атасы илә, бүллур сарајла бирләшдирән јох, ајыран чәһәтләр Ајнурда ома марағ

доғуруп. Мараглыдыр ки, Агаһүсејнин гоһумунда о, эслиндә Агаһүсејнлә јох, һәбиблә доғма олан бир варлығы таныјыр вә севир. Мәһз һәбиблә, Бајандурла вә онун досту илә үнсижәт мәгамларында Ајнур илк дәфә олараг өзү илә өз доғма кәнди, өлкәси, Бакысы вә Тәбризи арасында тәбии, фитри, доғма мәһрәмлийин ширинлийини вә истисени бу гәдәр јахындан һисс еләјир; дүнјанын «бүллур сарајдан даһа кениш вә ишыглы олдуғуна ону инандыран һәбибдән сонра Бајандур олу. Мәһз бундан сонра о, өз гәзәбинн вә гисасыны јашадығы микромүһиттин ганун вә һәгигәтләринә гаршы чевирир. Бүллур сараја иттиһам пафосу әсәрдә һамыдан кәскин онуп дилиндә сәсләнир. Өз иттиһам вә атмачаларында о, ардычылдыр, сәһнәдән-сәһнәјә сәртләшир вә дәјишир. Актјор бу кәскин, «космик» кечидләр үчүн тәбии, мәнтиги рәнкләр, емоснонал бојалар тапыр. Ајнурда даһили ишығын сәмәдийнә, онун тәкчә аналығы Чәвахирин јох, һәм дә бүтүнлүкдә «бүллур сарај»ын өкәј гызы олдуғуна бизи инандыра билир. Образын чылғын заһири, амансыз үст гаты өзүнү она көрә доғрулдур ки, даһилдә үрәк көврәклији вә тәмизлик кизләнир.

Әхлаги зирвә, максимализм бу ифа вә тәфсирдә сонә гәдәр горулуб сахланыр. Финалда сон истерик күлүш бунун ифадәсидир; һәмин күлүш бүтүн олуб-кечәнләрдәл сонра һәбибин јенидән гајытмасы еһтималына кинајәни, һејрәти ифадә едир вә учадан билдирир ки, көһнә Ајнур һәтта һәбиб белә бағышласа, Ајнур өзү бағышламыр...

Әсас иттиһамчы Ајнур олса да, әсәрдә даһили әхлаги конфликт һәбиблә Гәдим арасында кедир. Онларын Ајнурә мүнәсибәтиндә мә'нәви вәзифәјә, ичтиһам борча вә чәмијјәтә ики мүнәсибәтин сынаг вә мәһәк дашы чарпазлашыр. Үлвиллик вә ејбәчәрлик тамашада бу ики әкс гүтбә мәркәзләшир. Көзәллијә мәфтунлуг, севки романтикасы вә мәчнунлуг биринчидә һәгигәт, икинчидә ашкар бир рија вә пародија тәсири бурахыр вә онлардан һәр бири дикәринин көлкәсиндә даһа габарыг көрүнүр.

Һәбиб (Әлиһабас Гәдиров) аз көрүнүб, чоһ јадда галыр. Тәкчә Ајнурун севкиси јох, бүтүнлүкдә ијесин естетик идеалы бу образа мөһкәм бағлыдыр. Һәгиги бүллур сарај — һәбибин мә'нәви мәһәббидир. Онун кениш дүнјасына һәр шеј—Ајнурә олан севки, Гөнчәјә оғуллуг мәһәббәти, халга, вәтәнә, ичтиһам борча тәмәнәсыз, намуслу мүнәсибәт—һамысы сығышыр. Тамаша-

ны башлајан вә гуртаран актјор ејни мәтни ики дәфә—прологда вә епилогда тәкрар едир. Фәгәт јалһыз мәтни, јалһыз кәлмәләри тәкрар едир. Ифа исә тәкрар дејил. Әксинә, прологун епилогдан фәргини биз мәһз ифанын вә тәләффүзүн тәрзиндә һисс едирик: ејни кәлмәләр ејни ифада әввәл сәадәт, сонра исә фачиә е'тирафы кими сәсләнә билир...

Бајандур ролунда Јашар Нуријев ити вә шуһ овгата, сатирик ифа тәрзинә заһири һәј-күј һесабына јох, сәһнәдә психолокизмин, сәмиһлик вә тәбиилийин даһили имканларын һесабына наил олу. Онун јаратдығы сурәт бу кәдәрли, сәрт тамашанын никбин вә ишыглы сәсләнмәсинә ән чоһ көмәк едән сурәтләрдәндир. Белә ки, сәһнәјә мәһз онун кәтирдији кинајәнин, күлүшүн ишығында бүллур сарајлар, бүллур оғланлар вә гызлар хүсусилә сөнүк вә мискин көрүнүр.

Мүһитинин һәгигәтләринә Ләләнин (Гәстә Чәфәрова) е'тиразы Ајнурдан фәргләнир. О, сәмәдийи, позгун вә әј-јаш Фаризә әрә верилиб. Она хәјанәт едир вә бу хәјанәтдә өзүнү һағлы һесап едир. Лакин Фаризә хәјанәт һәлә «бүллур сарај»ә үсјанын формасы вә ифадәси демәк дејил. Әксинә, бу сараја мөһсус рәфтар вә вәрдишләрин тәсдигидир. Јетишидији мүһитин «Өкәј гызы» сәвијјәсинә јүксәлмәјин чәтинлийини актриса чоһ тәбии вә сәмиһи ифадә едир.

Сәһнә сәрбәстлийинин тәбиһлик вә сәмиһийәтлә вәһдәти Фариз (Һачы Исмајылов) ролунун ифасында өзүнү хүсусилә ајдын көстәрир. Һәр дәфә сәһнәдә бу гәдәр һәјати көрүнмәк вә һәм дә бу заман стереотипә, тәкрарчылығыа јол вәрәмәк актјорун кениш јарадычылыг имканларындан хәбәр верир.

Бунлардан фәргли олараг Севил Хәлилова Сәдагәт образында өзүнү өз доғма стихиясында һисс етмир. Нәтичәдә образын актјорла вәһид бир аһәнкдә гајнајыб-гарышмасы баш вермир.

Сәһнәмизин тәчрүбәли вә истәдадли усталарындан Софја Бәсирзәдәнин ојуну исә (Чәвахир) тамашада мәһз бу баһымдан өзүнү тамамилә доғрулду. Образын даһили аләми вә фәалијјәт көстәрдији мүһитлә онун арасында санки фитри, тәбии бир мәһрәмлик јарана билир: бүтүн тамаша боју өз кејими, әдасы вә һәрәкәтләри илә о, бүллур сарајын һәгигәтән «бүллур» бир парчасына, әшјасына вә әлавәсинә бәнзәјир.

Сәһнәмизин дикәр ветераны Нәчибә Мәликова Чәваһирә әкс гүтбү тәшкил едән дикәр ана ролунда чыхыш едир. Актјорун гәнаәтлә сәрф етдији сәчијјәви, хәсис чизкиләрдә букүнкү кәчләр арасында сахта мүасирлик үчүн аналығын һәјәчан вә тәлашы үмумиләшир. Ајнура сон диалогда о, тәкчә һәбибин анасы ролунда чыхыш етмир. Сәһнәдә баш верән вә нечә-нечә кәнчин тәлејиндә әкс олунан хәјанәт актына мәнәви чавабдеһлији о, өз шәхси сәләһијјәти вә мәсулијјәт борчу һесаба едир. Ајнура мүнасибәтиндә актјор дахилән мүтәәссир вә һәјәчанлыдыр. Ајдын һисс едирсән ки, заһири аналыг тәмкинни архасында дашынан изтирабын јүкү Ајнурун јашадығы мәнәббәт вә хәјанәт драмындан һеч дә аз олмайыб. Вә тамамилә ганунаујјундур ки, рүшвәт вә сәрвәт еһтирасынын мәнв етдији севкиләр үчүн ата вә аналар—салона хитаблә сөйләнән мәнәви иттиһам, ибрәтли һәгигәт мәнз онун дилдән ешидилир: «Брилјантын, гызылын әсири олан инсанлар хошбәхт ола билмәзләр. Өзләри ағырлыгыда брилјант саһибн олсалар белә, јенә дә хошбәхт ола билмәзләр».

Бәс әсәрдә әсас драматик һадисәни—чәмијјәтә вә халга әхлага вә көзәллијә хәјанәти ким ичра едир? Заһирән мөһтәрәм вә мөдәни көрүнәнләр, планы вахтында едәјән, һәтта һәр ил тәшәккүр аланлар, архада исә халғын сәрвәтинә диван тутанлар. Нағыллардакы бұллур галаларда дивләр, мүасир бұллур сарајларда исә Гәдимләр, Ағаһүсәјнләр јашајырлар. Онлардан биринчиси бөјүк бир идарә рәнсидир. Оун јалныз ады Гәдимдир, өзү исә тамамилә јени вә мүасир бир түфәјли типидир. Даһа доғрусу, түфәјли милјонердир.

Гәдим (Фуад Поладов) пулуна, вәзифәсинә вә «адамы»на о гәдәр әминдир ки, дахилинин хәстә, рәзил маһијјәти она әзәб вермир. Һәтта бу маһијјәтин бәзән ачыг, маскасыз көрүнмәсиндән дә гөрхмүр. Јыртычы, һәјасыз вә һарын Гәдимин «једди сифәти»ндән једдисини дә бир-баша кәстәрмәјә онун мәнтиги вә «һагы» да вар: «Сән елә билирсән мәнним кимн һөрмәтли вәзифә саһибини ләкәләмәк асандыр?». Лагејдлијин вә мәнәви пәссивлијин мүһитиндә Гәдимләр өзләрини «фөвгүлинсан», торларына дүшән фаризләри, сәдагәтләри исә һәшәрәт һесаба едирләр. Тамашада марағлы бир детал вар: актјор гәфләтән әјилир, бармағыны ајағлары алтына јыхылан образын алнында бир нөгтәјә дајајыр: «Ағчаганад!» Бу детал вә

сөз һәмнин сурәтин бир анда ади һәшәрәтә, һечлијә, өлүмәһкумлуғунун е'тирафы вә һөкүмү кими јахшы тапылмышдыр.

Марағлыдыр ки, тамашада биз ики дәфә бу «фөвгүлинсан»ы—Гәдимни Ајнурун ајағлары алтында дизин-дизин сүрүнән көрүрүк. Биринчидә о, Ајнурдан мәнәббәтин, икинчидә—мәһкәмәнин аманыны истәјир (Мүстәнтиг Ајнура бир охујуб). Ф. Поладов биринчи сәчдәјә—ешгдән диванә олан Гәдимә бизи инандыра билмир: түфәјлиликлә мәнчунлуғ арасында мүштәрәк нә ола биләр? Оун көзәллијә јох, вәзифәјә ситајиши сәмими вә һәјатидир. О, Ајнур јох, мәнсәб ашиги икән тәбии вә реалдыр.

Гәдимдән фәргли олараг, Ағаһүсәјн бүтүн түфәјли тәбиәти илә јанашы, өз аталыг мәнәббәтинин сәмимилијинә бизи инандыра билир. О, һәр шеји «аилә үчүн» едир. Лакин атанын рүшвәтдән, һарамдан јаратдығы чәһнәт гызлардан һеч биринин сәадәти үчүн тәмәлә чеврилә билмир. Оун вәзифә вә сәрвәт күнаһынын чәзасы јалныз халғын—Ганунун һөкүмү јох, һәм дә ики саф, ики күнаһсыз гызын тәлеји вә фәчнәси олур.

Ағаһүсәјнин—бу ишбаз вә һарамбаз түфәјлинин рәси үчүн һәм драматург, һәм дә режиссор вә актјор (һ. Гурбанов) сәкиг, тәмкинли вә пластик бојалар сечир. Ахы «Ағаһүсәјнлик»—кизли, даһили хәстәликдир, оу гышгыра-гышгыра, һүндүрдән ојнамаг олмаз.

Бүтүнлүкдә пјес вә тамаша тәкчә Ағаһүсәјни јох, «ағаһүсәјлијә» лагејдлији мәнв етмәјә чағырыр. «Ағаһүсәјлијә» лагејдлик Ағаһүсәјнин јыртычы еһтирасларындан даһа горхулудур. Чүнки һәмнин еһтираслар мәнз һәмнин лагејдлијин олдуғу јердә баш верир.

Тамаша өз пафосу илә бу лагејдлијә гаршы чеврилә билир. Сәһнәнин өнүндә гојулан, бүтүн тамашаны мүшәјјәт едән вә санки әли илә гулағыны гапајараг «көрмүрәм, ешитмирәм вә демирәм»—дејән үч мејмун—күрсүнүн силуети әсәрдәки бу идејанын ифадәси кими дүшүнүлмүдур.

Мәтбуатда тамаша илә бағлы арзу вә гејдләр дә марағлы иди. Әдәби тәнгид гејд едирди ки, бүтүнлүкдә режиссор тәфсири вә актјор ифасы кими бәдни тәртибатын да әсас принципи—реаллыг вә һәјатиликдир. Лакин мәнәви ејбәчәрлијин тәшриһи үчүн драматург И. Әфәндијевин әлиндә тутдуғу чәрраһ бычағы ејни итиликлә рәсәсамын да (Т. Таһиров) фырчасына чеврилә билмирди.

Пјесдә мөкан кениш вә ишыгла долудур. О, јалныз бүл-
лур сарајдан вә бүллур күлафирәнкидән ибарәт дејил.
Рәссам мәтндәки бүллур сарајын мәчази, мәнәви, иро-
ник мә'насыны јох, һәрфи мә'насыны предметләшдир-
мишди. Бу сарајла мүнһит, дәниз, тәбиәт арасында зид-
дијјәт тәртибатда өз әксини тапа билмирди. Дәјишмәз,
данми, сабит күлафирәнки әввәлдән сона гәдәр бүтүн
һадисәләрә фону тәшкил едирди. Нәинки сәһнәнин ке-
нишлијини тутур, һәм дә статик, дурғун бир вәзијјәт,
һәрәкәтсизлик дүјгусу ашылајырды. Бәстәкар (Огтај Ка-
зымов) тамашанын мусиги образыны дахилән дүјмушду.
Бәдди ләјтмотиви әсасән доғру, драматургун өз дәст-
хәттинә мүнәсиб ачарда вә үслубда сечә билмишди.

Бүтүнлүкдә театр өз мәгсәдинә наил олмуш, сәһнә илә
мүасиримиз, драматург илә тамаша залы арасында бир-
баша диалог баш тутмушду...

* * *

Көрдүјүмүз кими, И. Әфәндијевин дахилән үлфәт бағ-
ладығы, тарихи әсәрдә дә, мүасир мөвзуда да садиг гәл-
дығы «өз мөвзусу» вә «өз гәһрәманлары» вардыр. Әдиби-
мизин әбәди кәнчлијинин сирри вә сәһри дә бәлкә елә бу-
дур—кәнчлик мөвзусуна, мүасиримизин дүшүнчә вә еһ-
тирасларына әбәди марағы!

Илјас Әфәндијев севки сүжетини вә лирик е'тираф үс-
лубуну севир. Онун бир нечә романы вә чохла һекајәлә-
ри биринчи шәхсин — кәнч вә севән бир ашигин дилин-
дән јазылмышдыр. Бүтүнлүкдә Илјас Әфәндијевин өз
јарадычылығы да беләдир: ејни бир ашигин дилиндәи
сөјләнилән ејни бир мәһәббәт е'тирафыдыр. Бу ашиг-
севән вә севилән әдәбин өзү, бу мәһәббәт исә охучуја;
халга е'тираф олунан јазычы вә вәтәндаш мәһәббәтидыр...

Редактору: В. Пашајев
Рәссамы: Ј. Гвозденко
Техники редактору: Т. Агајев
Корректору: А. Әлијева

Јыгылмаға веридмиш 19. 07. 1985. Чапа имзалалмыш 10. 02. 1987.
Һес.-нәшр. вәрәги 3. ФГ 19527. Кағыз форматы 84×108^{1/32}.
Сифарииш 1528. Тиражы 1000. Гимәти 25 гәп.

„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси. Бақы, һәзи Асланов күчәси, 80.

25 1.00

AR $\frac{1987}{297}$